

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΑΝΟΙΚΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΣΠΟΥΔΕΣ ΣΤΟΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ

ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ
ΓΕΝΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ, ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΩΓΡΑΦΙΑ
ΚΑΙ ΥΛΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΕΣ,
ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΥΛΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟ ΜΕΛΕΤΗΣ

ΠΑΤΡΑ 2008

Ενότητα 6.1

Η ΑΡΧΑΙΑ ΠΟΛΗ ΣΤΟΝ ΕΥΡΩ-ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΟ ΧΩΡΟ

Κοίση Πετροπούλου

Οι πρώτοι οικισμοί που μπορούν να θεωρηθούν ως αστικά κέντρα γεννιούνται πολύ νωρίς· σημαντικότεροι αυτών είναι πάνω από 30 πόλεις-κράτη της Μεσοποταμίας που μεταξύ 3400-539 π.Χ. λειτουργούσαν ως διοικητική οντότητα όπου το πλεόνασμα της αγροτικής παραγωγής ανταλλάσσεται με επεξεργασμένα προϊόντα (Benevolo 1997: 25).

Συνοδευτικό βιβλίο 2

Διαβάστε τώρα από το ΣΒ 2Α τις σελ. 47-55.

Άλλες πόλεις αναπτύχθηκαν στην Ανατολική Μεσόγειο μεταξύ 3400 και 2000 π.Χ, όπως η Μέμφις και η Θήβα στην Αίγυπτο, η Κνωσός, η Φαιστός, τα Μάλια και τα Χανιά στην Κρήτη (Μινωικός πολιτισμός) και αργότερα, μεταξύ 1400-800 π.Χ., οι μυκηναϊκές πόλεις (Μυκήνες, Αθήνα, Θήβα, Ορχομενός, Πύλος, Ιωλκός, Ιαλυσσός, Μίλητος, Κνωσός, πόλεις της Κύπρου και των νησιών του Αιγαίου κ.ά.). Σε πολλές πόλεις του Ανατολικού Αιγαίου έδρασαν πολλοί από τους πρώτους πανεπιστήμονες γεωγράφους, ιδιαίτερα μεταξύ 8ου και 5ου π.Χ. αιώνα (Λεοντίδου 2005: 35-39, Χάρτης 1).

Από το 2000 έως το 500 π.Χ ήκμασαν επίσης η Τροία, οι Σάρδεις, η Βίβλος, η Ουγκαρίτ, η Γάζα, η Ιερουσαλήμ και άλλες, και στην Αίγυπτο από το 3300-712 π.Χ, εκτός από τις παλαιότερες, η Ηρακλεόπολις, η Ερμόπολις, η Άβαρις κ.ά. Οι πόλεις αυτές δεν είχαν, όμως, το χαρακτηριστικό γνώρισμα της αθηναϊκής δημοκρατίας, βάσει του οποίου η έννοια της πόλης παραπέμπει κυρίως σε έναν πολιτικό οργανισμό. Το νέο χαρακτηριστικό του 5ου αιώνα π.Χ. είναι η σύσταση πόλεων-κρατών που αναγνωρίζουν στα μέλη τους δημοκρατικά δικαιώματα και συμμετοχή με ψήφο σε ζητήματα διακυβέρνησης (τουλάχιστον για τους ελεύθερους πολίτες). Ο 5ος αιώνας αποτελεί επίσης τον αιώνα της εξάπλωσης των πόλεων στην Ευρώπη που την περίοδο αυτή αναπτύσσεται κυρίως γύρω από την Μεσόγειο. Οι Έλληνες, εκτός από την Αθηναϊκή συμμαχία που εξαπλώνεται σε όλο το Αιγαίο και περιλαμβάνει 343 πόλεις (Pounds 2001 τόμ. Α΄: 49, Σχ. 2.1, συμπληρώστε στο Χάρτη και την Αθήνα), δημιουργούν πολλές ελληνικές αποικίες (ιωνικές, κορινθιακές και αχαϊκές), που φαίνεται να είναι πιο μεγάλες από τις μητρικές τους πόλεις. Εκτείνονται στη Νότια Ιταλία και Γαλλία, τη Λιβύη, την Ισπανία

και αλλού (Pounds 2001: 50, Σχ. 2.2). Όλες αυτές οι αποικίες συνιστούν νέες πόλεις-κράτη που συνεργάζονται μεταξύ τους και, κυρίως, με τη μητρική πόλη (Μητρόπολη), είναι όμως ανεξάρτητες. Την ίδια εποχή οι **Καρχηδόνιοι** (5ος αι. π.Χ.) χτίζουν νέες πόλεις στη σημερινή Σαρδηνία, την Τυνησία, τη Λιβύη, το Γιβλαρτάο, το Μαρόκο και τη Νότια Ισπανία. Οι πόλεις αυτές αποτελούν κυρίως εμπορικά κέντρα και είναι ιδιαίτερα εξαρτημένες από τη μητρική φοινικική πόλη. Οι **Ετρούσκοι**, ο πολιτισμός των οποίων ξεκινά από τον 15ο αι. π.Χ. (Benevolo 1975/1994), ήδη από το 800 π.Χ. δημιουργούν τις πρώτες δυτικοευρωπαϊκές πόλεις και αργότερα μια ομοσπονδία 12 ανεξάρτητων πόλεων στην Τοσκάνη που στα μέσα του 5ου αιώνα εκτείνεται από την πεδιάδα της Λομβαρδίας έως τα βόρεια της Νάπολης.

Οι **Κέλτες** που ζούσαν την εποχή αυτή (5ος αι. π.Χ.) πέρα από τις Άλπεις ήταν οργανωμένοι σε φυλές που μετανάστευαν πολύ συχνά. Οι οικιστικές εγκαταστάσεις τους συνιστούν μάλλον απλά οχυρά όπου κατοικούσε ο αρχηγός της φυλής, οι εκπρόσωποι των θεών τους και οι διαχειριστές των αποθεμάτων τροφής. Τα ευρήματα του Halstatt (700 π.Χ., Αυστρία) δείχνουν μια πρώτη ανάπτυξη των τεχνών. Ο πολιτισμός της La Tène (450 π.Χ., Ελβετία, Γαλλία) είναι ίσως ο πιο προηγμένος από όλες αυτές. Οι άλλοι λαοί που κατοικούσαν κυρίως στην Βόρεια Ευρώπη (Σλάβοι, Σκύθες, Γερμανικά φύλα) είναι νομάδες και δεν φαίνεται να έχουν δημιουργήσει πόλεις.

Αντίθετα, οι **Αιγύπτιοι** και οι λαοί που κατοικούσαν ή κατά περιόδους κατείχαν τις περιοχές που εκτείνονται γύρω από την Ανατολική Μεσόγειο (Πέρσες, Εβραίοι, Φοίνικες, Ασσύριοι, άλλα σημαντικά φύλα) είχαν δημιουργήσει σημαντικά αστικά κέντρα που αυτή την περίοδο βρίσκονται κάτω από την κυριαρχία των Ασσυρίων, των Βαβυλωνίων και στη συνέχεια (μετά το 539 π.Χ.) των Περσών. **Έτσι ο «αστικός πολιτισμός» της Ευρώπης περιοριζόταν στη λεκάνη της Μεσογείου.** Την ίδια εποχή σε άλλες περιοχές του πλανήτη αναπτύσσονταν πόλεις, στις οποίες δεν θα αναφερθούμε εδώ λόγω του περιορισμού του αντικειμένου μας στα πλαίσια της Ευρώπης.

Συνοδευτικό βιβλίο 2

Διαβάστε τώρα από το ΣΒ 2Α τις σελ. 47- 59.

Όπως βλέπουμε σε αυτό το κείμενο, κατά τη διάρκεια της Κλασικής Αρχαιοελληνικής περιόδου, οι πόλεις έχουν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που τις κάνουν να ξεχωρίζουν από τις προγενέστερες, μιας και σε αυτές αναπτύσσονται ελεύθερα τα γράμματα και οι τέχνες. Γενικά έχουν μικρό αριθμό πολιτών (μέχρι 30.000), που, μόλις αυξάνεται, επιχειρείται η δημιουργία αποικιών. Ακόμα και εκεί ο πληθυσμός έφτασε το πολύ μέχρι 50.000. Η πόλη αποτελεί ένα σύνολο όπου δεν υπάρχουν κλειστά και απαγορευμένα τμήματα, τουλάχιστον για τους πολίτες της. Τα δημόσια κτήρια (θέατρα, στάδια, αγορά) και τα ιερά είναι ιδιαίτερης αρχιτε-

κτονικής αλλά είναι λιτά και αρμονικά δεμένα με το περιβάλλον. Οι αρχαίοι δίνουν ιδιαίτερη σημασία στο δημόσιο χώρο, όπου περνούν τον περισσότερο χρόνο τους, και λιγότερη στις κατοικίες τους (Λάββας 1974). Στα δημοκρατικά πολιτεύματα οι εκλεγμένοι αντιπρόσωποι δεν διαμένουν σε ιδιαίτερα πλούσιες κατοικίες, αντίθετα, όπου επικρατούν βασιλιάδες, διαθέτουν επαύλεις.

Στις περισσότερες αρχαιοελληνικές πόλεις διακρίνουμε την **ακρόπολη**, που τοποθετείται στο ψηλότερο σημείο και περιλαμβάνει τα ιερά και είναι συνήθως περικυκλωμένη, και το **άστυ**, που βρίσκεται χαμηλότερα, περικυκλωμένο και αυτό. Εκεί βρίσκεται η Πρυτανεία, η Βουλή, και η Αγορά στην οποία συγκεντρώνονται οι πολίτες, και πιο μακριά βρίσκονται τα εργαστήρια και τα καταστήματα που συνήθως είναι ενταγμένα σε σύνολα κατοικιών που διαθέτουν εσωτερικό κήπο.

Ιδιαίτερα χαρακτηριστική είναι η **Κλασική Αθήνα** που σε επίπεδο πόλης-κράτους περιλαμβάνει όλη την Αττική (οι πολίτες της οποίας έχουν δικαίωμα ψήφου), ενώ το περικυκλωμένο τμήμα φτάνει να περιλαμβάνει μέχρι και το λιμάνι του Πειραιά με τα Μακρά τείχη μεταξύ 461-456 π.Χ. Στην πόλη κατοικούν οι πολίτες, οι μέτοικοι και οι δούλοι για τον αριθμό των οποίων δεν έχουμε ακριβή στοιχεία. Συνολικά ο πληθυσμός έφτανε περίπου στους 300.000 κατοίκους (Τραυλός 1960/1993). Από τον 4ο αι. π.Χ., η εκλογή των διοικητικών υπαλλήλων σε διάφορα αξιώματα αρχικά ήταν ισάριθμη στην Αθήνα και τον Πειραιά στον οποίο επίσης εκλέγονταν οι λεγόμενοι «επιμελητές εμπορίου». Σύμφωνα με τον Παπαχατζή (1974: 102), στον Πειραιά φαίνεται πως γίνονταν δεκτές οι διαφορετικές δοξασίες των μετοίκων που διατηρούσαν δικά τους ιερά, ενώ τον προτιμούσαν για να εγκαταστήσουν τις βιοτεχνίες τους πολλοί από αυτούς. Το τέλος των τειχών του Πειραιά φαίνεται πως ταυτίζεται με την πτώση του και την άλωση της πόλης από τον Σύλλα το 86π.Χ. μετά την οποία ο πληθυσμός του φαίνεται πως ελαττώνεται (Παπαχατζής 1974: 105).

Μορφολογικά στο εσωτερικό των τειχών της Αθήνας, όπως αυτά διαμορφώθηκαν στην ακμή της, μπορούμε να διακρίνουμε τέσσερις τύπους αστικού ιστού:

- α. το ανοιχτό σύστημα με τα κτήρια στο κέντρο που όμως είναι περικυκλωμένο και χαρακτηρίζει την ακρόπολη όπου βρίσκονται τα ιερά,
- β. το ανοιχτό σύστημα που χαρακτηρίζει το άστυ,
- γ. τον οργανικό δαιδαλώδη ιστό που περιλαμβάνει κατοικίες και εργαστήρια, και
- δ. το γεωμετρικό (ιπποδάμειο) σύστημα που εφαρμόστηκε σε λίγες πόλεις όπως στο επίνειο της Αθήνας, τον Πειραιά.

Το σύστημα του γεωμετρικού κανόνα που το είχαν υιοθετήσει για πρακτικούς λόγους οι περισσότερες νέες αποικιακές πόλεις χαρακτηρίζει τη Μίλητο απ' όπου καταγόταν ο Ιππόδαμος,¹ ο οποίος τελικά το πρότεινε ως πιο λειτουργικό και στην Αθήνα. Το θεωρητικοποίησε μάλιστα σχεδιάζοντας διαφορετικές περιοχές

¹ Για τον Ιππόδαμο δείτε και Λεοντίδου 2005: 39.

κατοικίας για τους αγρότες, τους στρατιωτικούς και τους τεχνίτες. Η κριτική που δέχτηκε, όμως, καθώς χαρακτηρίστηκε ως αντιδημοκρατικό από πολίτες της αθηναϊκής κοινωνίας, όπως αναφέρει ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά* (B: 8, 5-7, μτφρ. 1965) και η αδύνατη εφαρμογή του πάνω στο δαιδαλώδη ιστό της Αθήνας, δεν επέτρεψαν την εφαρμογή του παρά μόνο μορφολογικά σε περιοχές ακόμα ακατοίκητες, όπου μπορούσαν εξαρχής να αποφευχθούν τα πολεοδομικά προβλήματα που δημιουργούσε ο παραδοσιακός ιστός: στον Πειραιά, στη Ρόδο και στις αποικίες.

Οι εκτενείς περιγραφές των κτηρίων και των ιστορικών παραδόσεων των κατοίκων που συναντά ο Πausanias περιοδεία του τον 2ο αιώνα μ.Χ. στην Αττική διαφέρουν από τις περιγραφές του για εγκατάλειψη σε πολλές άλλες περιοχές της Ελλάδας, επιβεβαιώνοντας το γεγονός ότι «η Αθήνα δεν είχε συσταλεί στα αυτοκρατορικά χρόνια γιατί είχε δεχθεί, εξαιτίας του ενδόξου της παρελθόντος, την εύνοια ηγεμόνων και βαθύπλουτων θαυμαστών της» πριν αλλά και μέχρι το 2ο αιώνα μ.Χ. (Παπαχατζής 1985: 10). Μέχρι και τον 4ο αιώνα μ.Χ. τα λατομεία του Λαυρίου και το Σούνιο ήκμαζαν, ενώ ο Πειραιάς φαίνεται πώς ανέκαμψε.

Από τα παραπάνω είναι φανερό ότι η κριτική του Ρωμαίου Δικαίαρχου που περνώντας από την Αθήνα τον 4ο αιώνα μ.Χ. την είδε ως «υπανάπτυκτη» (Pounds 2001, τόμ. Α': 56) οφείλεται ή στην εγκατάλειψη ορισμένων τμημάτων της (μετά από την καταστροφή του Σύλλα το 86 π.Χ.) ή στην διαφορετική αντίληψη για την έννοια της ανάπτυξης που είχε αυτός σε σχέση με τους Αθηναίους. Αρκεί να σημειώσουμε ότι, όταν την επισκέφθηκε ο Πausanias τον 2ο αιώνα μ.Χ. η πόλη διέθετε σημαντικό οδικό δίκτυο που κάλυπτε όλη την Αττική, αποχετευτικό σύστημα και σύστημα ύδρευσης στο κεντρικό τμήμα της, που είχε κατασκευαστεί πολύ πριν από αυτό της Ρώμης, δεν ενδιαφερόταν όμως να χτίσει μεγάλα και επιβλητικά κτήρια ούτε επαύλεις ως κατοικίες για τους άρχοντες της παρά το ότι υπήρχαν πλούσιες κατοικίες επιφανών Αθηναίων. Γενικά η παράδοση αυτή φαίνεται και στο ότι δεν διέθετε ιδιαίτερες κατασκευές για τους τάφους των δημοκρατικά εκλεγμένων αρχόντων της, αλλά συλλογικά κτήρια ηρώων, όπως το Πομπείο, και λιτούς τάφους στον Κεραμεικό (βλέπε περιγραφές του Πausanias και αναλύσεις του Παπαχατζή 1985: 150-159). Πολύ πιο λιτή από την Αθήνα φαίνεται πως ήταν η **Σπάρτη** που, παρά τον ιδιαίτερο ρόλο που έπαιξε στην πολιτική σκηνή, δεν διέθετε αξιόλογα κτήρια, πράγμα που συμβάδιζε ιδιαίτερα με τον κοινοτικό στρατιωτικό τρόπο οργάνωσης και τη λιτή αντίληψη της ζωής των κατοίκων της (Κορδάτος 1975).

Διαφορετικές φαίνεται να ήταν οι πόλεις στη **Μακεδονία**, οι οποίες λόγω της ύπαρξης των βασιλιάδων αναπτύχθηκαν με διαφορετική διαδικασία. Για παράδειγμα στις Αιγές κυριαρχούσαν τα παλάτια και τα ιερά σε αντίθεση με τα φτωχά σπίτια των κατοίκων της. Αντίστοιχα πολυτελείς φαίνεται πως ήταν οι βασιλικοί τάφοι που περιλάμβαναν πολύ σημαντικά κτερίσματα, από τα οποία φαίνεται πως στην καθημερινή ζωή τους οι πλούσιοι Μακεδόνες χρησιμοποιούσαν πολυτελή σκεύη, και διακοσμούσαν τους τοίχους τους με έγχρωμες παραστάσεις. Παρά την ιδιαίτερη σημασία του ιδιωτικού χώρου, ο δημόσιος χώρος (στάδια, θέατρα) φαί-

νεται πως είχε, επίσης, ιδιαίτερη σημασία και εκεί συναντιούνταν όλοι οι κάτοικοι της πόλης. Η σημερινή Βεργίνα (Αιγές), στην οποία έχουν βρεθεί μόνο μερικά από τα αρχαία ανάκτορα και πολλοί σημαντικοί τάφοι, είναι απόδειξη της σημαντικής ιστορίας των μακεδονικών πόλεων που δεν έχουν έρθει στο φως ακόμα όλες. Η περίοδος της μακεδονικής αυτοκρατορίας σημαδεύει χαρακτηριστικά το πέρασμα από την πόλη κράτος στην πόλη πρωτεύουσα μιας αυτοκρατορίας (Λάββας 1998). Το επόμενο διάστημα οι πιο σημαντικές πόλεις αναπτύχθηκαν επί ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και έπαιξαν το ρόλο πρωτευουσών διαφορετικών περιφερειών (επαρχίες).

Συνοδευτικό βιβλίο 2

Διαβάστε τώρα από το ΣΒ 2Α, κεφάλαιο 2, τις σελ. 77-87.

Στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία οι πόλεις κράτη συνυπήρχαν με τις πρωτεύουσες που έπαιζαν το ρόλο του αστικού κέντρου μιας περιφέρειας (territoria) που συχνά συνέπιπτε με τις περιοχές των φυλών. Στο Χάρτη του Σχ. 2.11 (Rounds 2001 τόμ. Α΄ : 81) φαίνεται μια ιδιαίτερη συγκέντρωση πόλεων στην Νότια Ισπανία, την Κάτω Ιταλία, τις Δαλματικές Ακτές και στην πεδινή και παράκτια Ελλάδα. Οι πόλεις, γενικά, αναπτύσσονταν ελεύθερα και χωρίς το φόβο των επιδρομών κάτω από την λεγόμενη Pax Romana. Παράλληλα με αυτές αναπτύσσονταν τα λεγόμενα latifundia, δηλαδή μεγάλες εκτάσεις γης που χρησίμευαν κυρίως για τη μαζική παραγωγή προϊόντων, τα οποία οι πόλεις απορροφούσαν. Η μορφολογία των πόλεων ήταν ποικίλη, ανάλογα με τις λειτουργίες τους (Weber 1921/1982). Οι περισσότερες μεγάλες ρωμαϊκές πόλεις είχαν δικό τους σύστημα ύδρευσης που κατέληγε σε μεγάλα υδραγωγεία (π.χ. Αθλ, Παρίσι, Λυών, Σεγκόβια), και ορισμένες μόνο διέθεταν και σύστημα αποχέτευσης. Κάθε πόλη είχε το δικό της φόρουμ (αγορά), τους ναούς της, τα δημόσια λουτρά, το γυμνάσιο, το θέατρο, το στάδιο και το παλάτι, όπου κατοικούσαν οι άρχοντες της πόλης. Γενικά, οι κατοικίες κατά την ρωμαϊκή εποχή φαίνεται να ήταν ιδιαίτερα σημαντικές: τα κτήρια όπου κατοικούσαν οι αυτοκράτορες αποτελούσαν ιδιαίτερα αρχιτεκτονήματα, όπως και κατά την εποχή της μακεδονικής αυτοκρατορίας, σε αντίθεση με τη δημοκρατική Αθήνα που δεν διέθετε ιδιαίτερα κτήρια ως ιδιόκτητες κατοικίες των αρχόντων της πόλης, οι οποίοι κατοικούσαν σε απλά σπίτια. Υπήρχαν, επίσης, παραδοσιακές μεσογειακές μονοκατοικίες στις οποίες κατοικούσαν οι πλούσιοι. Οι φτωχοί κατοικούσαν σε απλά παραπήγματα, ενώ στη Ρώμη χτίστηκαν και οι πρώτες ξύλινες πολυκατοικίες. Τα δημόσια κτήρια και τα ιερά ήταν μάλλον γιγάντια, πράγμα που αντανάκλουσε την έκταση της αυτοκρατορίας αλλά και τη μεγαλομανία των Ρωμαίων κυβερνητών. Επίσης οι συνήθειες που σχετίζονταν με τον τρόπο κατοίκησης ποικίλλουν από περιοχή σε περιοχή: οι Βρετανοί προτιμούσαν τη δημιουργία μονοκατοικιών στην περιφέρεια της πόλης, ενώ οι μεσόγειοι λαοί έμεναν περισσότερο στο κέντρο της πόλης, όπου έλκονταν από κοινωνικο-οικονομικές λειτουργίες.

γίες, πολιτιστικές εκδηλώσεις και γενικά την αστικότητα. Γενικά στις πόλεις κατοικούσαν ελεύθεροι πολίτες, υπήρχαν όμως και δούλοι καθώς και άλλες κοινωνικές ομάδες (Lavedan 1959, Benevolo 1994).

Η Αρχαία Ρώμη αναπτύχθηκε σταδιακά χωρίς κάποιο ιδιαίτερο πολεοδομικό σχέδιο, ούτε ποτέ επιλέχθηκε ως πρωτεύουσα. Μετατράπηκε σταδιακά από χωριό σε πόλη-κράτος που μεγάλωσε τόσο ώστε να γίνει ένα είδος «παγκόσμιας πόλης», μέχρι που το 212 μ.Χ. παραχωρήθηκε η ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη σε όλους τους κατοίκους της αυτοκρατορίας, αφού η φιλοσοφία της εποχής θεωρούσε την πόλη ως κέντρο του κόσμου. Αρχικά η πόλη με κέντρο το Καπιτώλιο ήταν χτισμένη πάνω σε επτά λόφους σε μια έκταση 285 εκταρίων. Από το 312 π.Χ. και μετά, η πόλη απέκτησε το πρώτο υδραγωγείο της, το λιμάνι, το εμπορικό κέντρο, το παλάτι, ιερά (βασιλικές) και δημόσια κτήρια. Ο ιστός της πόλης παραμένει δαιδαλώδης μέχρι την εποχή του Νέρωνα, όπου μεγάλο μέρος της (ξύλινης κυρίως) πόλης κάηκε. Αργότερα, την εποχή του Τραϊανού, η πολεοδομική ανανέωση, που ξεκίνησε επί Νέρωνα και συνεχίστηκε επί Καίσαρα, ολοκληρώθηκε. Έτσι το σύνολο του κέντρου της πόλης είχε πλέον αναδομηθεί μετά από την καταστροφή του. Μέχρι και αυτή την περίοδο η Ρώμη μοιάζει σαν ένα πλέγμα «ιδιαίτερων αρχιτεκτονικών σεναρίων», που συνδέονται χαλαρά μεταξύ τους χωρίς ένα πλάνο. Μέσα, όμως, σε αυτές τις αρχιτεκτονικές συνθέσεις όπου εργάζονται πολλοί καλλιτέχνες και αρχιτέκτονες, υπάρχει η κλασική αρχή της ισορροπίας ενός αρχιτεκτονικού έργου ανάμεσα στο σύνολο και τα επιμέρους στοιχεία του (Benevolo, 1994: 96-101). Από την εποχή αυτή και μετά και μέχρι τη μεταφορά της πρωτεύουσας στο Βυζάντιο, τα νέα κτήρια που έγιναν άλλαξαν αυτή τη χαλαρή συνοχή, αδιαφορώντας για την πιθανή ισορροπία. Επιβάλλονται με τον όγκο τους ανατρέποντας κατά τον Benevolo την κλασική αρχαιοελληνική αρχή της ισορροπίας. Ίσως είναι τελικά αυτή η εικόνα που κάνει τον Pounds να λέει ότι «δεν είχε γίνει καμιά προσπάθεια για σχεδιασμό ή έλεγχο της ανάπτυξής της» (Pounds 2001 τόμ. Α΄: 83).

Σύμφωνα με τον Benevolo (1994: 104), οι επίσημοι κατάλογοι του 3ου αιώνα απογράφουν 1790 domus και 44300 insulae. Τα domus είναι διώροφες παραδοσιακές μεσογειακές κατοικίες κλειστές προς τα έξω και ανοιχτές προς τα μέσα σε εσωτερικές αυλές. Τα insulae της εποχής είναι πολυκατοικίες 5-7 ορόφων καλύτερα στηριγμένες από τις προγενέστερες. Στο ισόγειο τους βρίσκονται μαγαζιά, ενώ στους πρώτους ορόφους βρίσκονται τα καλύτερα διαμερίσματα και στους υψηλότερους τα πιο μικρά, που δεν διαθέτουν ούτε αποχετευτικό σύστημα ούτε καμινάδες ούτε θέρμανση και κατοικούνται από σχετικά φτωχά κοινωνικά στρώματα, που, όμως, μπορούν να πληρώνουν τα αυξημένα ενοίκια της εποχής. Τελικά, το 274 μ.Χ. τα Αυρηλιανά τείχη της πόλης έφτασαν να περικλείουν 1350 εκτάρια., όπου ζούσε μόνο ένα μικρό τμήμα του πληθυσμού της (Benevolo 1997: 33).

Το λιμάνι της Ρώμης πάνω στον ποταμό Τίβερη και το επίνειο της η πόλη Όστια, 36 χλμ. από τη Ρώμη, στις εκβολές του ποταμού, αποτελούσαν είσοδο του πλούτου της αυτοκρατορίας στη Ρώμη. Το οδικό δίκτυο που αναπτύχθηκε, επίσης, αυτή την εποχή και εξυπηρετούσε αρχικά κυρίως το στρατό έπαιξε στη συνέχεια

ιδιαίτερο ρόλο στην ανάπτυξη του εμπορίου. Τον 3ο αιώνα μ.Χ. στη Ρώμη κατοικούσαν σχεδόν 1.000.000 άνθρωποι που υδρεύονταν από 13 υδραγωγεία, και από τον 6ο αι. π.Χ. έστελναν τα απόβλητα τους μέσω ενός υπαίθριου αποχετευτικού συστήματος στα ποτάμια. Το σύστημα, όμως, κάλυπτε μόνο ένα μέρος της πόλης. Η δομή αυτή, που φαίνεται να λειτουργήσε καλά παρ' όλα τα προβλήματα της σε όλη την εποχή της Pax Romana, δεν μπορούσε να αντέξει σε καιρό πολέμου και ιδιαίτερα μετά την καταστροφή του συστήματος ύδρευσης και αποχέτευσης (Benevolo 1994: 102-110).

Συνοδευτικό βιβλίο 2

Διαβάστε τώρα από το ΣΒ 2Α, κεφάλαιο 3, τις σελ. 115-121 και κεφάλαιο 4 τις σελ. 132-136.

Ενότητα 6.2

Η ΠΡΟΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗ ΠΟΛΗ

Κρίστη Πετροπούλου

Σ' αυτή την ενότητα θα εξετάσουμε την εξέλιξη και τα κυριότερα χαρακτηριστικά της προκαπιταλιστικής πόλης, επιμένοντας περισσότερο στην περίοδο του Μεσαίωνα και κάνοντας μια μικρή αναδρομή από τη Ρωμαϊκή εποχή μέχρι την Αναγέννηση. Θα εστιάσουμε ιδιαίτερα στις διαφορές που παρουσιάζουν οι πόλεις σε διαφορετικές γεω-ιστορικές ενότητες της Ευρώπης. Θα αρχίσουμε την ανάλυση διερευνώντας την παρακμή της πόλης-κράτους από τον 3ο αιώνα και την αναβίωσή της μετά τον 9ο αιώνα.

6.2.1 Παρακμή της αρχαίας πόλης-κράτους

Από τον 3ο π.Χ. αι. μέχρι τον 9ο μ.Χ. αιώνα, η πρώην Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία έγινε στόχος πολλών επιδρομών που κατέστρεφαν σε μεγάλο βαθμό τις πόλεις ιδιαίτερα στο βορειοδυτικό τμήμα της. Ιδιαίτερα από τον 3ο έως τον 5ο αι. μ.Χ., όταν οι επιθέσεις αυτές συγγλόνισαν όλη την Ευρασία (Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και Κίνα), οι πόλεις συρρικνώθηκαν χωρικά και οχυρώθηκαν με τείχη, ώστε να μπορούν να αντισταθούν αποτελεσματικά (Benevolo 1997: 46). Οι πόλεις που γνώρισαν τις μεγαλύτερες καταστροφές είναι οι πόλεις της Δυτικής Αυτοκρατορίας και ιδιαίτερα της Βόρειας Ευρώπης (κυρίως της Γαλλίας και της Γερμανίας). Παράλληλα, κοντά στις πόλεις άρχισαν να ιδρύονται μοναστήρια που περιφράσσονταν και είχαν δική τους αγροτική παραγωγή.² Στην Ιταλία και την Ισπανία πολλές από τις ρωμαϊκές πόλεις έγιναν διοικητικά κέντρα των κατακτητών. Αντίθετα, στο ανατολικό τμήμα της Αυτοκρατορίας οι ρωμαϊκές πόλεις άκμαζαν. Η ίδρυση της Κωνσταντινούπολης και η μεταφορά της πρωτεύουσας εκεί στις αρχές του 3ου αιώνα μ.Χ. έπαιξε ιδιαίτερο ρόλο στην ανάπτυξη των βυζαντινών πόλεων.

Για την περίοδο αυτή και μέχρι την Αναγέννηση τον 15ο αιώνα, ο Max Weber θεωρεί ότι οι πόλεις της Ανατολικής Ευρώπης δεν συνιστούσαν ακόμα αστικές κοινότητες (*communauté urbaine*), μιας και οι κάτοικοί τους δεν είχαν τις ελευθερίες που θα αποκτούσαν κατά το Μεσαίωνα οι πόλεις της Δυτικής Ευρώπης, ούτε ήταν οργανωμένες γύρω από εμπορικές ή βιοτεχνικές δραστηριότητες (Weber στο Roncayolo, Raquot 1992 : 294-295). Όμως, οι βυζαντινές και άλλες μεσογειακές πόλεις φαίνεται πως το επόμενο διάστημα, και ιδιαίτερα μεταξύ 9ου και 13ου αιώνα μ.Χ., απέκτησαν πολλά από αυτά τα χαρακτηριστικά που θα βρούμε αργό-

² Ιδιαίτερα στην Ιταλία η εξουσία έρχεται σιγά-σιγά στα χέρια των εκκλησιαστικών αξιωματούχων που τον 8ο αιώνα καταφέρνουν να πάρουν με ύπουλο τρόπο τις βυζαντινές κτήσεις του δυτικού τμήματος στα χέρια τους (Pounds 2001 τόμ. Α' : 105-133).

τερα στις λεγόμενες δυτικο-ευρωπαϊκές πόλεις της Βόρειο-Δυτικής Ευρώπης, κυρίως σε ό,τι αφορά το εμπόριο, τη βιοτεχνική δραστηριότητα και την οργάνωση της πόλης γύρω από αυτές. Αυτό δεν συνέβη, όμως, σε ό,τι αφορά τις ελευθερίες των πολιτών τους. Τη διαφορά αυτή θα μελετήσουμε παρακάτω ξεκινώντας από την εποχή της αποδιοργάνωσης και πτώσης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

Κατά την περίοδο των μαζικών επιδρομών φυλών από τον Βορρά στη Δυτική Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, οι πόλεις παρά τις καταστροφές συνέχιζαν να κατοικούνται από μικρότερους πληθυσμούς κάτω όμως από εντελώς διαφορετικές συνθήκες (Benevolo 1997: 55-66). Ήταν, όμως, πραγματικές πόλεις αυτές ή μήπως διατηρούσαν αυτόν τον τίτλο μόνο κατ' όνομα; «Στον κλασικό κόσμο, η πόλη εξουσίαζε τις θεσμικές σχέσεις και την οργάνωση των εδαφών». Η κρίση του συστήματος των πόλεων είναι μία από τις βασικές συνιστώσες της παρακμής τους (Benevolo 1997: 23). Πάνω σε αυτό το σύστημα που βασιζόταν στα θαλάσσια και χερσαία δίκτυα επικοινωνιών και μεταφορών στηριζόταν και το εμπόριο της εποχής που τροφοδοτούσε τις πόλεις. Οι λαοί που προέρχονταν από τη Βόρεια Ευρώπη και κατέλαβαν τις πόλεις δεν είχαν αστική παράδοση και δεν ήταν συνηθισμένοι στη διαχείριση αυτών των δικτύων· έτσι χρησιμοποιούσαν τις πόλεις σαν μεγάλα χωριά, με αποτέλεσμα την ελάττωση έως και εξαφάνιση πολλών λειτουργιών τους.

Έτσι η πόλη έπαψε να εκπληρώνει τις λειτουργίες της και, υπό την έννοια αυτήν, δεν ήταν πια «πόλις» (τα δικαιώματα των πολιτών εξαφανίστηκαν). Σύμφωνα με τον Benevolo, στην αγροτική κοινωνία των αρχών του Μεσαίωνα η πόλη παίζει περιθωριακό ρόλο (Benevolo 1975/1994: 151). Την ίδια άποψη υποστηρίζει ο Pirenne (: 75-141), όταν λέει ότι ο 9ος αιώνας χαρακτηρίστηκε από το μαρασμό του εμπορίου και τον εκφυλισμό των πόλεων της Δυτικής Ευρώπης σε διοικητικά κέντρα που δεν είχαν ούτε αστικό πληθυσμό ούτε αστική πολιτική οργάνωση.³ Οι λέξεις που χαρακτηρίζουν τις πόλεις του αιώνα αυτού (gorod, town, bourg) σημαίνουν περίφραξη ή κάστρο, ενώ η κλασική λέξη *cita* περιορίζεται σε πολύ μικρό μέρος του κέντρου της πόλης.

Η αντίθεση των πρώτων μεσαιωνικών πόλεων με τις ρωμαϊκές πόλεις είναι ιδιαίτερα μεγάλη και η διαφορά κλίμακας είναι χαρακτηριστική σε ορισμένες από αυτές τις πόλεις που δημιουργήθηκαν «πάνω» στον ιστό της ρωμαϊκής πόλης. Ακόμα και σε γνωστές μεσογειακές πόλεις της Δυτικής Ευρώπης οι υποδομές της ρωμαϊκής πόλης χρησιμοποιούνται ελάχιστα ή καθόλου, ή αξιοποιούνται για εντελώς διαφορετικούς σκοπούς. Για παράδειγμα, στην περίπτωση της Arles η νέα πόλη χτίστηκε στο εσωτερικό ενός ρωμαϊκού αμφιθεάτρου και ο περίβολος του αρχαίου αμφιθεάτρου μετατράπηκε σε τείχος της νέας πόλης!

Η μορφή της πρώιμης μεσαιωνικής πόλης της Δυτικής Ευρώπης έρχεται σε αντίστοιχία με το κλειστό γεωκεντρικό μοντέλο του κόσμου της εποχής και το αντίστοιχα κλειστό σύστημα σκέψης. Σε αυτήν τη μορφή συμβάλλουν και οι συνεχείς επιδρομές που καθιστούν απαραίτητη την προστασία μέσω ανέγερσης τειχών γύρω από την πόλη (Lavedan 1959).

³ Άλλη άποψη φαίνεται να έχει ο Pounds (2003, τόμ. Α': 115 και 132).

Στις νοτιότερες μεσογειακές περιοχές της Δυτικής Ευρώπης, η κατάσταση είναι διαφορετική. Στην Ισπανία η αστική ζωή διατηρείται, μιας και οι Άραβες, παρά τις καταστροφές που έκαναν από το 711 μ.Χ., είχαν παράδοση πόλεων και ανέπτυξαν αυτές που βρήκαν με ιδιαίτερα περίτεχνο τρόπο. Από το 756 μ.Χ. και μετά, όταν επικράτησαν οι Ομεϋάδες, ο αραβικός πολιτισμός της Ισπανίας ανεξαρτητοποιήθηκε από τον υπόλοιπο αραβικό κόσμο και ανέπτυξε με κέντρο την Κόρδοβα μια ιδιαίτερη αρχιτεκτονική που συναγωνιζόταν σε ομορφιά την ίδια τη Βαγδάτη. Η αραβική Ισπανία ήταν πολύ σημαντική για την Ευρώπη, γιατί της εξασφάλιζε πρόσβαση στις επιστήμες της Ανατολής και λειτουργούσε ως δίοδος επικοινωνίας και εμπορίου με αυτήν (Roberts 1987: 443). Στην περιοχή της Ανδαλουσίας (Κόρδοβα, Σεβίλλη, Γρανάδα), βλέπουμε ακόμα και σήμερα τα αραβικά αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά που διαμορφώνουν μια ιδιαίτερη ατμόσφαιρα στο χώρο της κατοικίας ενσωματώνοντας ημι-δημόσιους χώρους.

Άλλες πόλεις της Ισπανίας (όπως το Τολέδο και η Βαρκελώνη) διατήρησαν ταυτόχρονα διαφορετικές αρχιτεκτονικές μορφές που σχετίζονταν με διαφορετικές αντιλήψεις των κατακτητών τους (Βησιγότθοι, Φράγκοι, Άραβες). Αντίστοιχες περιπτώσεις πολυμορφίας λόγω της εναλλαγής της εξουσίας στην πόλη, είναι το Παλέρμο και η Νάπολη που διατήρησαν τις αστικές λειτουργίες τους.

Η κατάσταση είναι επίσης διαφορετική στο **Βυζάντιο** και ιδιαίτερα στις Νότιες περιοχές του. «Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία είναι μια αυτοκρατορία πόλεων και η βυζαντινή πόλη ήταν πάντα το κέντρο της ζωής της χώρας» (Guillen 1974: 265). Σύμφωνα με διαφορετικές έρευνες (Guillen 1974 και Μουτσόπουλος 1997), οι καταγραφές δίνουν μεταξύ 1200 και 1500 πόλεις σε όλη τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, από τις οποίες οι περισσότερες βρίσκονται στο νότο (μεσογειακές περιοχές), ενώ 935 βρίσκονται μόνο στο ανατολικό τμήμα. Από αυτές περίπου 253 οχυρώθηκαν από τον Ιουστινιανό (Μουτσόπουλος 1997: 38-39). Όμως από τον 2ο αιώνα μ.Χ. στα αστικά κέντρα των Βαλκανίων επιτίθενται πολλά «βαρβαρικά» φύλα (Γότθοι 2ο-4ο αι. μ.Χ., Βησιγότθοι 395-397 μ.Χ., Ούννοι 441-447 μ.Χ. κ.ά.), με αποτέλεσμα την οχύρωση ορισμένων πόλεων και την καταστροφή πολλών άλλων. Η καταστροφή συνεχίζεται στα βόρεια τμήματα από τις αβαροσλαβικές επιδρομές τον 5ο μ.Χ. αι. αλλά και από τους σεισμούς. Οι μεγαλύτερες πόλεις κατά τον 5ο μ.Χ. αι. ήταν η Αντιόχεια, η Αλεξάνδρεια και η Κωνσταντινούπολη.

Η δομή των βυζαντινών πόλεων μέχρι αυτήν την εποχή ακολουθούσε το βασικό ιπποδάμειο σχέδιο των κάθετων δρόμων στη διασταύρωση των οποίων αναπτύσσεται η αγορά, γύρω από αυτήν τα δημόσια κτήρια και στη συνέχεια οι κατοικίες. Οι επιδρομές, όμως, από τον 5ο έως τον 7ο αιώνα των Ούννων, Αβάρων, Σλάβων από βορρά και των πειρατών από το νότο ανάγκασαν τις πόλεις να συρρικνωθούν και να μεταπλάσσουν το ρωμαϊκό οικισμό σε κάστρο, που συνήθως τοποθετείται ψηλά, ώστε να ελέγχεται ο γύρω χώρος. Εξαφανίζονται, έτσι, τα τυπικά αρχαιοελληνικά στοιχεία, όπως δημόσια κτήρια, πολιτική αγορά, θέατρα, και δημιουργείται επισκοπική βασιλική στο κέντρο, γύρω από την οποία συγκεντρώνεται ο πληθυσμός. Τα καταστήματα τοποθετούνται στην «αγορά» και εκατέρωθεν της οδού (φόρος), αλλά και έξω από τα τείχη. Το οδικό δίκτυο από ανοικτό γί-

νεται λαβυρινθώδες με εσωτερικές αυλές, όπου βλέπουν πολλά σπίτια. Το υποδάμειο σύστημα επιβιώνει σε ελάχιστες πόλεις· όμως, ο βασικός εξοπλισμός στις παλαιοχριστιανικές πόλεις περιλαμβάνει ακόμα το υδραγωγείο, τις δεξαμενές, τα λουτρά και τις αποθήκες (Μουτσόπουλος 1997: 29-44 και Καραδήμου-Γερόλυμου Α. 1997).

Συνοδευτικό βιβλίο 2

Διαβάστε τώρα από το ΣΒ 2Α, κεφάλαιο 5, τις σελ. 160-169.

6.2.2 Η ανάκαμψη των πόλεων στο Βυζάντιο και τη μεσαιωνική Ευρώπη

Όπως είδαμε παραπάνω, τον 9ο αι. στη Βόρεια Ευρώπη οι πόλεις βρίσκονται ακόμα σε κρίση, οι βυζαντινές, όμως, ανακάμπτουν ήδη από τον 9ο αιώνα. Σύμφωνα με τον Thodorof (1989), τον Guillen (1974) και τον Μουτσόπουλο (1997), η αναγέννηση των γραμμάτων και τεχνών καθώς και της αστικής ζωής στο Βυζάντιο τοποθετείται μεταξύ 9ου και 11ου μ.Χ. αιώνα. Την περίοδο αυτή σε πολλές βυζαντινές πόλεις αναπτύσσεται η βιοτεχνία και δημιουργούνται συντεχνίες εργατοτεχνιτών αλλά και πολλά εμπορικά και βιοτεχνικά καταστήματα που εξειδικεύονται ανάλογα με την πόλη σε διάφορους τομείς. Χτίζονται, επίσης, δημόσια κτήρια και οι πόλεις ανακτούν τον αστικό τους χαρακτήρα. Ιδρύονται, μεταξύ άλλων, ξενοδοχεία, νοσοκομεία, βρεφοκομεία και γηροκομεία. Την εποχή αυτή χτίζονται νέες πόλεις και ανακαινίζονται οι παλαιότερες. Για την κατασκευή νέων πόλεων υπάρχουν ιδιαίτερες οδηγίες, πολλές από τις οποίες ισχύουν ως αρχιτεκτονική αντίληψη μέχρι σήμερα. Ειδικότερα από τον 9ο-10ο αι. μ.Χ ανοικοδομούνται η Καβάλα, το Άργος, η Πάτρα, η Βέροια, η Φιλιππούπολη και η Ανδριανούπολη. Η Κωνσταντινούπολη από 300.000 κατοίκους τον 5ο αιώνα, τον 12ο αιώνα έφτασε σχεδόν στο εκατομμύριο. Η Θεσσαλονίκη από 45.000 κατοίκους και παρά την καταστροφή της από τους Σύριους το 904, τον 10ο αιώνα ξεπερνούσε τις 200.000. Πολλές από τις βυζαντινές πόλεις (η Ρεντίνα, η Αθήνα, η Θήβα, η Μονεμβασιά) αναγκάστηκαν τέλος να ξαναχτίσουν τα τείχη τους ώστε να συμπεριλάβουν πολύ μεγαλύτερες εκτάσεις, μιας και η αύξηση του πληθυσμού τους το επέβαλε (Μουτσόπουλος 1997).

Μεταξύ 11ου και 12ου αιώνα λίγες είναι οι βυζαντινές πόλεις που αντιστάθηκαν στις επιθέσεις των Σελτζούκων Τούρκων, ενώ μεταξύ 12ου και 14ου αιώνα οι Σταυροφορίες αποδυνάμωσαν πολλές από τις υπόλοιπες (Haywood 1999: 78-79). Γενικά, φαίνεται να αναπτύσσονται μόνο ορισμένες όπως η Κωνσταντινούπολη (Χάρτης 4.4, Rounds 2001, τόμ. Α': 134), η Θεσσαλονίκη, τα Γιάννενα, το Διδυμότειχο, η Ανδριανούπολη, η Μονεμβασιά, και ο Μυστράς. Στις πόλεις αυτές συνυπήρχαν οι άρχοντες με τους εμπόρους, τους τεχνίτες και τους εργάτες ή αγρότες

της εποχής. Όλοι οι ευγενείς είχαν σπίτια στην πόλη. Παρ' όλο που το καλοκαίρι πήγαιναν στις επαύλεις τους στην εξοχή, αν τους υποχρέωναν να μένουν εκεί, αυτό σήμαινε εξορία και δυσμένεια (Runciman 1992: 217). Παράδειγμα κοινωνικοχωρικών διαχωρισμών στο εσωτερικό της πόλης δίνουν οι Φίλιπποι. Περιγραφές αναφέρουν το διαχωρισμό της πόλης σε περιοχές όπου το 1/3 του χώρου κατοικείται από τους «άρχοντες» (κυρίως κτηματίες) και τα 2/3 από τους «άλλους» («μέσοι» –κυρίως έμποροι– και «δήμος»). Μπροστά στην αποδυνάμωση της αυτοκρατορίας, σε πολλές πόλεις κατά την εποχή των Παλαιολόγων (1261-1453) παραχωρήθηκαν ιδιαίτερα προνόμια (φοροαπαλλαγές) που ευνόησαν κυρίως τους κτηματίες και τους εμπόρους (Κιουσοπούλου 1997: 61-62). Όμως, οι «μέσοι» (με εξαίρεση τους Ζηλωτές της Θεσσαλονίκης) δεν φαίνεται να συμμετείχαν στην εξουσία, πράγμα που κάνει αρκετά ευάλωτη αυτή τη δομή, που στις αρχές του 14ου αιώνα φαίνεται να τρίζει.⁴

Μεταξύ 12ου και 13ου αιώνα μια σειρά πόλεις της Δυτικής Μεσογειακής Ευρώπης αναπτύσσονται ραγδαία. Στη **Νότια Γαλλία**, το Μονπελιέ ανέπτυξε ιδιαίτερα τη βιομηχανία του από τον 13ο αιώνα πριν ακόμα αυτό γίνει στις βόρειες γαλλικές πόλεις, στηριζόμενο στο εμπόριο και τις οικονομικές συναλλαγές (Braudel 1979/1991: 390). Στην **Ιταλία**, μια σειρά πόλεων απέκτησαν καθοριστικό ρόλο για το μέλλον της Ευρώπης, ήδη από τον αιώνα αυτό. Στη Βενετία, που σχεδιαζόταν από τον 9ο έως τον 12ο αιώνα, αναπτύσσεται η βιομηχανία από τον 13ο αιώνα, παρά το ότι το βιομηχανικό άλμα της γίνεται αργότερα (Braudel 1979/1991: 390, Benevolo 1997).

Από τα παραπάνω είναι φανερό ότι την ίδια περίοδο που στη Βορειοδυτική και Βόρεια Ευρώπη οι πόλεις περνούσαν από κρίση ή είχαν σχεδόν εγκαταλειφθεί, το Βυζάντιο, οι πόλεις-κράτη της Ιταλίας και ο αραβικός κόσμος, γενικότερα δηλαδή οι **μεσογειακές** περιοχές της Ευρώπης περνούσαν από μια εντελώς διαφορετική διαδικασία. Άσχετα αν αυτήν την ονομάσουμε πρόδρομο της Αναγέννησης ή όχι, το ενδιαφέρον είναι ότι η διάκριση Ανατολής/Δύσης στην Ευρώπη λειτουργεί, και πρωτοκαθεδρία φαίνεται να έχουν οι νότιες και οι ανατολικές περιοχές (βλέπε Said 1978). Οι πόλεις που αναπτύχθηκαν αυτή την περίοδο έχουν πολλά χαρακτηριστικά που θα συναντήσουμε αργότερα στις πόλεις που δημιουργούνται στη Βόρεια και Δυτική Ευρώπη μεταξύ 13ου και 14ου αιώνα, όπως η ανάπτυξη της βιοτεχνίας και του εμπορίου, η κοινοτική οργάνωση σε συντεχνίες, η περίφραξή τους και η δημιουργία ενός οργανικού ιστού με εμφανή τα δημόσια κτήρια.

Η αρχική μορφή βιομηχανίας που αναπτύσσεται στις μεσογειακές περιοχές έλκεται από τις πόλεις και τα δίκτυα που τις ενώνουν και από το εμπόριο που αναπτύσσεται σε αυτές και τις αναπτύσσει (Paul Mantoux στο Braudel 1991/1993: 389). Ο Braudel υποστηρίζει ότι σε αυτό το στάδιο θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για «**εμπορικό καπιταλισμό**», δηλώνοντας με αυτό «μια ευκίνητη αποτελεσματική

⁴ Για τη δομή της πόλης στο Βυζάντιο, βλέπε Κιουσοπούλου 1997, για την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, βλέπε Καραδήμου- Γερόλυπου 1997

και ήδη ανταποκρινόμενη στις απαιτήσεις των νεότερων χρόνων μορφή οικονομικής ζωής», θεωρώντας, επίσης, ότι το επόμενο διάστημα, «η ανάπτυξη του βιομηχανικού σταδίου προξενεί συχνά δυσχέρειες στην εμπορική ζωή μιας πόλης και ότι η βιομηχανία είναι από μια μεριά η απάντηση στη συρρίκνωση της κυκλοφορίας» (Braudel 1991/1993: 390). Έτσι οι πολύ σημαντικές εμπορικές μεσογειακές πόλεις ανέπτυξαν τη βιομηχανία σε σχέση πάντα με το εμπόριο και όχι αυτοτελώς, όπως συνέβη αργότερα σε περιοχές της Βόρειας Ευρώπης.

Μια άλλη σημαντική διαφορά μεταξύ μεσογειακών πόλεων, από τη μια, και βόρειων και βορειο-δυτικών, από την άλλη, συνίσταται στο ότι η μεσαία τάξη που αναπτύσσεται στις πρώτες δεν είναι εντελώς ανεξάρτητη από την τάξη που κατέχει τον πλούτο της αγροτικής παραγωγής, ορισμένες φορές μάλιστα συγχέεται με αυτήν, παρά την ύπαρξη κανόνων που διέπουν την καθημερινή ζωή και ορίζουν δικαιώματα και υποχρεώσεις διαφορετικά για την καθεμία τάξη. Ο Guillen παρατηρεί μια παράλληλη πορεία και αλληλεξάρτηση ανάμεσα στην εξέλιξη της μεγάλης ιδιοκτησίας και στην ανάπτυξη της αστικής οικονομίας (Guillen 1974: 265-275). Έτσι οι μεσογειακές πόλεις που αναπτύσσονται αυτό το διάστημα δεν βρίσκονται σε σοβαρή αντίθεση με τις αγροτικές περιοχές (Μουτσόπουλος 1997). Στις πόλεις άλλωστε κατοικούν όλα τα κοινωνικά στρώματα, που, αν και εγκαθίστανται σε διαφορετικές περιοχές, συμβιώνουν πάντως μέσα στα ίδια τείχη. Η διαφορά αυτή θα παίξει καθοριστικό ρόλο, ιδιαίτερα μετά την πτώση του Βυζαντίου.

Το επόμενο διάστημα η κατάσταση φαίνεται πως άλλαξε δραματικά στην Ανατολική Ευρώπη: Η άλωση της Κωνσταντινούπολης αρχικά από τους Σταυροφόρους, το 1204, και έπειτα από τους Οθωμανούς Τούρκους, το 1453, επέφερε σημαντική μείωση του πληθυσμού σε αυτήν και στις περισσότερες πόλεις της Νότιο-Ανατολικής Ευρώπης (με εξαίρεση τον Μυστρά που αύξησε περιστασιακά τον πληθυσμό του). Αλλά αυτό συνέβη και αλλού στη Μεσόγειο. Το 1472 η Βαρκελώνη έπεσε στα χέρια του Ιωάννη της Αραγονίας, το 1480 η Μασσαλία βρέθηκε υπό την κυριαρχία του βασιλιά της Γαλλίας, ενώ η Γρανάδα έχασε τη δύναμή της μετά το 1492. Όπως σημειώνει ο Braudel, όλες οι μεσογειακές πόλεις-κράτη κατέρρευσαν μη μπορώντας να αντισταθούν στη δύναμη της εξάπλωσης των μεγάλων κρατών. «Σε αυτή τη μακρόχρονη κρίση χάθηκε η πόλη, το μεσογειακό άστυ που διαφέντευε το πεπρωμένο του» (Braudel 1991: 395).

Συνοδευτικό βιβλίο 2

Διαβάστε τώρα από το ΣΒ 2Α, κεφάλαιο 5, τις σελ. 160-169.

Σε αντίθεση με την κρίση που γνώρισαν οι πόλεις στην Ανατολική Ευρώπη κατά την πτώση του Βυζαντίου, στη Δυτική και κυρίως στη Βόρεια Ευρώπη, μεταξύ 11ου και 14ου αιώνα αναπτύχθηκαν πολλές και διαφορετικές πόλεις που δύσκολα ταξινομούνται. Ο αριθμός τους αυξάνεται συνεχώς,⁵ φτάνοντας περίπου στις

⁵ Το μέγεθος των πόλεων ποικίλλει, ο πληθυσμός τους πρέπει να κυμαίνεται μεταξύ 10.000 έως 50.000 κατοίκων, όμως, ορισμένες είναι πολύ πιο μεγάλες, όπως για παράδειγμα η Κόροδοβα, η Κων-

6.000 (Pounds 2001 τόμ. Α΄: 161, Σχήμα 5.8) ενώ οι ρυθμοί αυτοί ελαττώνονται τον ύστερο Μεσαίωνα, και ιδιαίτερα μεταξύ 1330 και 1450, λόγω οικονομικής ύφεσης και λόγω της πανούκλας (Benevolo 1997: 135). Ο Pounds επιχειρεί μια κατάταξη των πόλεων αυτών από τη σκοπιά της προέλευσής τους (ρωμαϊκές ή άλλες) ή τη μορφολογία τους (νέες πάνω σε ορθογώνιο κάναβο ή παλαιότερες με οργανικό ακανόνιστο ιστό δίπλα σε κάστρο). Ο Benevolo (1997: 90-130) επισημαίνει επίσης την αλληλεπίδραση που έχει η πολιτική οργάνωση των πόλεων με τη μορφολογία τους («φυσική μορφή»): οι κοινότητες επαγγελματιών αναγνωρίζουν τον εαυτό τους στον ιστό της πόλης, τα δημόσια και ιδιωτικά κτήρια ξεχωρίζουν και ο εξοπλισμός τους αποτελεί μέλημα (μέσω διάταξης) της συνεργασίας των επιχειρηματιών. Η πολιτική πολυπλοκότητα χαρακτηρίζει τις πόλεις αυτές με αποτέλεσμα να εξασφαλίζεται μια εύθραυστη ισορροπία των διαφόρων πολιτικών, θρησκευτικών και εμπορικών εξουσιών που φτάνουν να οργανώνονται κατά συννοικία με δικά τους εμβλήματα, που μπορούμε να δούμε ακόμα και σήμερα (π.χ. γύρω από την Grande Place στις Βρυξέλλες). Παράλληλα, τα τείχη δημιουργούν έναν κλειστό προνομιακό χώρο όπου αναπτύσσεται μια ιδιαίτερη πολιτική οργάνωση.

Οι πόλεις που αναπτύσσονται μεταξύ 11ου και 14ου αιώνα στη Δυτική και ιδιαίτερα στη Βόρεια Ευρώπη χαρακτηρίζονται από ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά: το εμπόριο, την πολιτική ελευθερία και την πολεοδομική ποικιλία (Benevolo 1997). Ένα επίσης ενδιαφέρον χαρακτηριστικό είναι το ότι οι πόλεις αυτές έχουν τα δικά τους κτήματα και διατηρούν έντονα αγροτικά χαρακτηριστικά. Οι πόλεις είχαν έναν καταστατικό χάρτη, τον οποίο εξέδιδε ο βασιλιάς ή ο τοπικός άρχοντας, που όριζε δικαιώματα και υποχρεώσεις, ενώ μπορούσε να επιβάλει φόρο για τις οικονομικές και εμπορικές δραστηριότητες στην πόλη. Πολλές από αυτές αποτελούν σύμφωνα με τον Pounds (2001, τόμ. Α΄: 162) επικερδείς επιχειρήσεις για το βασιλιά και τον τοπικό άρχοντα όπως το Devon της Αγγλίας.

Στη Βόρεια Ευρώπη, οι μεσαιωνικές πόλεις είναι διαφορετικές από αυτές του ελληνο-ρωμαϊκού πολιτισμού. Η σημαντικότερη διαφορά τους, που μετά τον 11ο αιώνα γίνεται ιδιαίτερα ορατή, σχετίζεται με τον ίδιο το ρόλο τους. Σε έναν κόσμο που κυριαρχείται από τις φεουδαρχικές σχέσεις οι πόλεις δίνουν την αίσθηση νησίδων ελευθερίας (Weber 1921). Δεν αποτελούσαν, όμως, ακόμα βασικό σημείο αναφοράς μιας ευρύτερης περιοχής, αλλά κλειστούς οργανισμούς που είχαν κυρίως εμπορικό χαρακτήρα και η ανάπτυξη των υπηρεσιών συνδέθηκε με την εξυπηρέτηση των αναγκών της φεουδαρχικής τάξης. Σε αυτές γεννήθηκε σιγά-σιγά η λεγόμενη μεσαιά τάξη. Όπως σημειώνει ο Cipolla, η επανάσταση των πόλεων του 11ου και 12ου αιώνα αποτέλεσε το προοίμιο και δημιούργησε τις προϋποθέσεις της βιομηχανικής επανάστασης του 19ου αιώνα. Όλοι οι τομείς της κοινωνικής και οικονομικής ζωής άλλαξαν: οι αξίες, οι προσωπικές σχέσεις, οι μορφές διοί-

σταντινούπολη, το Μιλάνο, η Βενετία, η Γένοβα, το Παρίσι (ΣΒ 2, τόμ. Α΄, σ. 169). Σε ορισμένες πόλεις ο πληθυσμός των οποίων διαρκώς αυξάνει, τα αρχικά τείχη δεν μπορούν να ανταποκριθούν στην προστασία του. Έτσι χτίζονται σταδιακά καινούργια που περιλαμβάνουν μεγαλύτερο μέρος της μελλοντικής έκτασής της που, όμως, συχνά δεν μπορεί να προβλεφθεί επαρκώς. Τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση της Κολωνίας (ΣΒ 2, τόμ. Α΄: 169 Σχήμα 5.12).

κτησης, η εκπαίδευση, η παραγωγή (Cipolla 1980/1988 : 197).

Οι σχέσεις των ελεύθερων εμπόρων με τους υποταχτικούς αγρότες που έρχονταν στην πόλη διαφοροποιούνταν από περιοχή σε περιοχή και γενικά υπήρχε μεγάλη ποικιλία δικαιοδοσιών (Pirenne 2003: 75-141). Μέχρι το 1300 η κατάσταση αυτή παρέμεινε, αλλά στο μεταξύ οι μισθωτοί που κατοικούσαν στις πόλεις γίνονταν όλο και περισσότεροι και ενώ η άρχουσα τάξη διευρυνόταν, τα δικαιώματα που δίνονταν δεν περιλάμβαναν επί της ουσίας τους μισθωτούς. Η κατάσταση αυτή οδήγησε σε εξεγέρσεις (μεταξύ 10ου και 13ου αιώνα έχουν καταγραφεί 1300!) που κατέληξαν στη θέσπιση ειδικών διατάξεων για κάθε περίπτωση και ονομάζονταν «ελευθερίες» (Benevolo 1997: 136).

Τέτοιες ελευθερίες παραχωρούνταν μόνο στους κατοίκους των πόλεων έναντι μιας βαριάς συνήθως φορολογίας. Αλλά αυτό είναι πολύ σημαντικό για την εποχή, μιας και οι κυρίαρχες σχέσεις που επικρατούσαν δεν άφηναν περιθώρια ελευθερίας. Έτσι γεννήθηκε και η «αίσθηση ελευθερίας στην πόλη» που είναι ιδιαίτερα σημαντική για τους κατοίκους της και επηρέασε και τις συνήθειες των αγροτών που έρχονταν για να πουλήσουν τα προϊόντα τους σε αυτήν. Το θέμα αυτό αναπτύσσεται ιδιαίτερα από τον Max Weber στο έργο του *Η Πόλη*, ενώ ο Marx στα *Grundrisse* το προσεγγίζει ιδιαίτερα κριτικά. Τελικά, ακόμα και αν αυτή η αίσθηση ελευθερίας υπήρχε, φαίνεται πως στα μέσα του 14ου αιώνα έφτασε στα όριά της, μιας και οι δεκάδες εξεγέρσεις της εποχής (βιοτέχνες της Νυρεμβέργης το 1348, εργάτες στην πρώιμη υφαντουργία της Φλωρεντίας το 1378, Φλαμανδοί υφαντές το 1379, Άγγλοι χωρικοί του Μάιλς Εντ το 1381, Ποπολάροι του Παρισιού το 1382 κ.ά.) εκτονώθηκαν προς όφελος των κυρίαρχων τάξεων και των βασιλιάδων που περιόρισαν τις αστικές ελευθερίες (Benevolo 1997). Όπως λέει ο F. Braudel «οι πόλεις περνούν υπό επιτροπεία» (Braudel 1949/1990, τόμ. 2).

Μορφολογικά, οι πόλεις στη Δυτική και ιδιαίτερα τη Βόρεια Ευρώπη είναι συνεχώς υπό κατασκευή χωρίς κάποιο ιδιαίτερο πολεοδομικό σχέδιο, πράγμα που αλλάζει μετά τον 12ο αιώνα μέσω του ορθολογικού και αργότερα του γοτθικού κανόνα (γοτθικός ρυθμός). Αυτός ξεκινά από το Παρίσι με τη Notre Dame και απλώνεται με τη μορφή καθεδρικών ναών σε όλη την Δυτική Ευρώπη, ενοποιώντας έτσι για πρώτη φορά μέσω μορφολογικών στοιχείων ένα μεγάλο μέρος της. Η διαδικασία αυτή ολοένα απλώνεται, και έτσι τον 14ο αιώνα μετρήθηκαν 130.000 καμπαναριά μόνο στη μεσογειακή περιοχή της Γαλλίας.⁶

⁶ Η χριστιανική εκκλησία είχε πλέον επιβληθεί στη ζωή των ανθρώπων. Ιδιαίτερα χαρακτηριστική σε όλες τις πόλεις (είτε καθολικές με γοτθικό ρυθμό, είτε αργότερα προτεσταντικές [στη Δυτική Ευρώπη] είτε ορθόδοξες [στην Ανατολική Ευρώπη]), αποτελούσε πυρήνα των συνοικιών που αναπτύσσονταν γύρω της. Στις βορειοευρωπαϊκές πόλεις, όμως, που δημιουργούνται τον 14ο αιώνα φαίνεται πως η εκκλησία περνάει απαρατήρητη μιας και τα μεγάλα σπίτια των εμπόρων ξεχώριζαν ιδιαίτερα (ΣΒ 2, τόμ. Α' : 203).

6.2.3 Από τη μεσαιωνική στην αναγεννησιακή πόλη

Τον 14ο αιώνα ο ευρωπαϊκός πολιτισμός ανθίζει στις πόλεις-κράτη, παρότι αυτές δεν αποτελούν ακόμα ένα καλά συνδεδεμένο δίκτυο. Η διαδικασία επανεμφάνισης των πόλεων αυτήν την εποχή έχει προκαλέσει αρκετή συζήτηση.

Συνοδευτικό βιβλίο 1

Διαβάστε τώρα από το ΣΒ 1, κεφάλαιο 1.3, τις σελ. 58-67.

Στο παραπάνω κείμενο διαβάζουμε ότι «Οι πόλεις-κράτη δεν επιβίωσαν από την Αρχαία Ελλάδα και τη Ρώμη, αλλά επανεμφανίστηκαν πριν από την Αναγέννηση» (Λεοντίδου 2005/07: 59,62). Οι αιτίες είναι πολλαπλές και οι ιστορικοί, βλέποντας το θέμα από διαφορετική σκοπιά, δίνουν έμφαση σε ορισμένες διαστάσεις του. Ο Anri Pirenne (1926/2003) εξηγεί με κοινωνικοπολιτικούς όρους τη γέννηση της αστικής τάξης και των πόλεων και σημειώνει, επίσης, το ρόλο των πιέσεων του Ισλάμ στη διαμόρφωση των πόλεων στη Δύση. Από το 800 και μετά η εμπορική παρακμή στη Μεσόγειο αναγκάζει τη Δ. Ευρώπη να ζήσει από τον πλούτο της και όχι από το μεσογειακό εμπόριο. Ο Pounds (2001 τ. Α΄ : 115) πάντως θεωρεί υπερβολική αυτή την άποψη, λέγοντας ότι τα στοιχεία του Pirenne υπερεκτιμούν το μέγεθος του εμπορίου κατά τη ρωμαϊκή εποχή και υποεκτιμούν τα αντίστοιχα μεγέθη του 7ου και 8ου αιώνα. Ο Pirenne, όπως είπαμε, δείχνει ότι κατά τη μεγαλύτερη περίοδο του Μεσαίωνα κάθε μορφή αστικής ζωής έχει εξαφανιστεί από τη Δύση. Συνδέει την επανεμφάνιση των πόλεων μετά τον 10ο και μέχρι τον 13ο αιώνα με τη δραστηριότητα των εμπορών, των οποίων οι μέθοδοι, τα ιδανικά και οι πρακτικές είναι αντίθετες από αυτές των φεουδαρχών.

Τον 14ο αιώνα η μεταμόρφωση των νεοσύστατων πόλεων συμπίπτει με τη γέννηση του νεότερου κράτους. Το εμπόριο είναι λοιπόν ένας από τους σημαντικούς παράγοντες αναδημιουργίας των πόλεων στα τέλη του Μεσαίωνα, αλλά όχι και ο καθοριστικός παράγοντας δημιουργίας των μεσαιωνικών πόλεων. Για τον Max Weber η πόλη είναι ταυτόχρονα το πλαίσιο των κοινωνικών και πολιτιστικών αλλαγών και ο τόπος των εμπορικών συναλλαγών, της εξουσίας και των πολιτικών αποφάσεων (Roncayolo, Raquot 1992: 283-310). Οι σχέσεις παραγωγής –σύμφωνα με τον Marx– και οι πολιτιστικοί παράγοντες –σύμφωνα με τον Gramsci– παίζουν, επίσης, καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη των μεσαιωνικών πόλεων (Gramsci 1971, δείτε και Leontidou 1990 και 1996 σχετικά με τον Gramsci και την πόλη).

Στηριγμένος στις μαρξιστικές προσεγγίσεις ο Merrington (1982: 256-258) ασκεί σοβαρή κριτική στην «ιστορικίστικη» προσέγγιση του Weber και τη «φιλελεύθερη», όπως την αποκαλεί, του Pirenne που «υπερεκτιμά τη σημασία του εμπορίου». Μιλά για «ενότητα/αντίθεση των πόλεων του αστικού “καπιταλισμού” στο φεουδαλικό τρόπο παραγωγής» και εκτιμά ότι :

Πλαίσιο 6.1. Μεσαιωνική πόλη

Η αυτονομία της πόλης δεν ήταν αυτονομία μιας «μη φεουδαλικής νησίδας»· η ελευθερία της και η εξέλιξή της ως «συλλογικού θύλακα» δεν «ήταν συνέπεια των δικών της τάσεων» όπως θέλει η ιστορική τάση του Weber. Ήταν θεμελιωμένη πάνω και περιορισμένη από το γενικό καταμερισμό της εξουσίας, η οποία στηριζόταν στη σύμπτωση των πολιτικών και οικονομικών σχέσεων υποταγής/ιδιοποίησης που προσδιορίζουν το φεουδαλικό τρόπο παραγωγής. Η ύπαρξη μάλιστα της συλλογικής αυτής αυτονομίας της πόλης ως «συλλογικού φεουδάρχου» μέσα σε μια κυτταρική δομή στηριγμένη σε μια «διαβαθμισμένη» κυριαρχία, ενθάρρυνε την ανάπτυξη, στο μεγαλύτερο δυνατό βαθμό, του εμπορικού κεφαλαίου στις μεσαιωνικές πόλεις.

Πηγή: Merrington, 1982: 256-258.

Σύμφωνα με τον ίδιο συγγραφέα (1982: 257), η διαφορά της δυτικής από την ανατολική πόλη της Ασίας έγκειται στο ότι η τελευταία «ήταν διαρκώς προσκολλημένη στις σχέσεις της με τις τύχες της αυτοκρατορικής εξουσίας και στην οποία δεν υπήρχε τεμαχισμός της πολιτικής εξουσίας παρά μόνο σε περιόδους αναρχίας (...) Στην Κίνα, ο αέρας της πόλης δεν επέτρεπε σε κανέναν να νιώθει ελεύθερος».

Συνοδευτικό βιβλίο 2

Διαβάστε τώρα από το ΣΒ 2Α, κεφάλαιο 6, τις σελ. 196-209.

Μορφολογικά, οι πόλεις που πλέον έχουν διαμορφωθεί τον 14ο αιώνα είναι συμπαγείς και περιτειχισμένες. Οι μεγαλύτερες έχουν τείχη, ενώ οι αγγλικές δεν τα χρειάζονται λόγω της προστασίας τους από τη θάλασσα, το ίδιο και η Βενετία. Τα όρια που διαμορφώνουν την είσοδο στην πόλη δηλώνουν, επίσης, την είσοδο στον ελεύθερο τόπο. Αλλιώς, όμως, νοείται αυτή η διαφορά σε διαφορετικές γεωιστορικές ενότητες :

- Στις βορειο-ευρωπαϊκές χώρες που δεν είχαν αστική παράδοση, οι φεουδάρχες διαμένουν εκτός της πόλης σε πύργους που ελέγχουν τα φέουδά τους. Στις πόλεις διέμενε κυρίως η μεσαιά τάξη που αποτελούνταν, κατεξοχήν, από εμπόρους, εργατοτεχνίτες, και μαζί μ' αυτήν, ένας μεγάλος αριθμός εργατών και υπηρετών. Η πόλη έδινε μια αίσθηση ελευθερίας που έμοιαζε να διαφοροποιείται από τις φεουδαρχικές σχέσεις που επικρατούσαν γύρω. Όμως στηριζόταν ταυτόχρονα σε αυτές. Η αυτονομία της πόλης ήταν θεμελιωμένη στον καταμερισμό της εργασίας και τον κατακερματισμό της εξουσίας, περιοριζόταν, όμως, παράλληλα από αυτόν και γενικότερα από το φεουδαλικό τρόπο παραγωγής (Merrington 1982: 257).

- Στις νοτιο-ευρωπαϊκές χώρες που έχουν κρατήσει την αστική παράδοσή τους, το φεουδαρχικό σύστημα δεν φαίνεται να επικρατεί (Βεργόπουλος 1975). Στη θέ-

ση του φαίνεται να υπάρχει μια μετεξέλιξη από τα *minifundia* και τα *latifundia*, τα τελευταία, όμως, φαίνεται πως μεγαλώνουν εις βάρος των πρώτων και μετεξε-λίσσονται διαφορετικά ανά περιοχή.⁷ Μία από τις διαφορές αυτού του συστήματος από τα φέουδα είναι ότι οι εργαζόμενοι σε αυτές τις εκτάσεις γης κατοικούν στις κοντινές πόλεις ή οικιστικούς πυρήνες που έχουν τα χαρακτηριστικά των τότε πόλεων. Οι άρχοντες, οι οποίοι κατέχουν την παραγωγή κυρίως της γης (η έννοια της ιδιοκτησίας πάνω στη γη έρχεται αργότερα), μένουν και αυτοί στις πόλεις, σε πλούσιες κατοικίες, πύργους ή παλάτια. Τέτοιοι μπορεί να είναι και οι εκκλησιαστικοί άρχοντες. Στις πόλεις ζουν, επίσης, έμποροι, διανοούμενοι, εργατοτεχνίτες, εργάτες, υπηρέτες και αγρότες. Κανείς όμως από αυτούς δεν φαίνεται να συμμετέχει στην εξουσία.

Η παραπάνω διαφορά εξηγεί καλύτερα το παράδειγμα της επίσκεψης του βασιλιά Λουδοβίκου στη βορειο-ευρωπαϊκή πόλη Sens, όπου τον υποδέχονται μεσοαστές που έμοιαζαν με υπηρέτριες (Rounds 2001: 201), ενώ στην Πίζα και τη Μπολόνια ήταν οι πλούσιες κυρίες. Η διαφορά αυτή θα επιδράσει αργότερα στη διαφορετική εξέλιξη που θα έχουν αυτές οι περιοχές μπροστά στη βιομηχανική επανάσταση, μιας και το φεουδαρχικό σύστημα θα καταρρεύσει πολύ πιο γρήγορα μπροστά σε μια αντίπαλη αστική τάξη καλά οργανωμένη στις πόλεις, ενώ το σύστημα των πρώην λατιφουντίων θα παραμείνει έως τα τέλη του 19ου αιώνα χωρίς κάποιον πραγματικό αντίπαλο.

Το μέγεθος της προκαπιταλιστικής πόλης, μέχρι τα μέσα του 14ου αιώνα, παρέμεινε γενικά σχετικά μικρό και σε επίπεδο πληθυσμού και σε επίπεδο έκτασης. Παρότι τα στοιχεία είναι αμφιλεγόμενα,⁸ γνωρίζουμε ότι δεν υπάρχουν πολλές

⁷ Στη Μεσογειακή Ευρώπη συνυπάρχουν μικρές οικογενειακές εκτάσεις γης (*minifundia*) και μεγάλες εκτάσεις αγροτικής γης που ανήκουν σε πλούσιες οικογένειες που έχουν στην υπηρεσία τους ολόκληρες οικογένειες εξαρτημένων αγροτών (ενώ επί ρωμαϊκής εποχής είχαν δούλους). Οι εκτάσεις αυτές προέρχονται από τα λεγόμενα ρωμαϊκά (και σε μεγάλο βαθμό αλεξανδρινά) «λατιφούντια» (*latifundium*) που κυριαρχούσαν στις πεδιάδες της Νότιας Ευρώπης και της Βόρειας Αφρικής. Αντίστοιχη φαίνεται να είναι η δομή στο Βυζάντιο, ενώ παρόμοιο σύστημα φαίνεται να είναι αργότερα το Οθωμανικό σύστημα αυτοκρατορικής γης μέσα στο οποίο γεννιούνται αλλά δεν επικρατούν τα λεγόμενα τσιφλίκια. Όπως σημειώνει ο Βεργόπουλος, το σύστημα των τσιφλικιών δεν φαίνεται να είναι απομεινάρι του προκαπιταλιστικού οθωμανο-βυζαντινού παρελθόντος παρά το ότι τα τσιφλίκια υπήρχαν ήδη. Το σύστημα αυτό ενισχύθηκε στην Ελλάδα μετά την επικράτηση του νεότερου καπιταλιστικού δικαίου ρωmano-γερμανικής προέλευσης (Βεργόπουλος: 161). Το σύστημα διαχείρισης «έδενε» το χωρικό με τη γη δίνοντάς του την αίσθηση ότι μέρος της παραγωγής του ανήκει (το 1/3 ή το 1/2 αναλόγως), απαιτώντας, όμως, ένα μεγάλο μέρος των κερδών του. Η ύπαρξη των λατιφουντίων και των τσιφλικιών και ο υπερβολικός προστατευτισμός του κράτους ως προς τα προϊόντα αυτών (κυρίως σιτηρά) έπαιξαν ρόλο σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, στην καθυστέρηση της βιομηχανικής ανάπτυξης στις περιοχές όπου επικρατούσαν αυτά, όπως στην Ιταλία και την Ελλάδα, καθώς και στη δημιουργία εσωτερικών γεωγραφικών διαφοροποιήσεων (βλέπε έργα του A. Gramsci, του E. Sereni και του A. Geschenkron σχετικά με το θέμα τα οποία αναφέρει ο Βεργόπουλος [1975: 141]).

⁸ Ο Πίνακας 6.2 και ο Χάρτης 6.9 του Pounds (2001 τόμ. Β΄) δεν συμφωνούν, ενώ σε άλλα βιβλία όπως του Cipola (1980/88: 189-197) και του Braudel (1979/1991, τόμ. 2) οι εκτιμήσεις είναι διαφορετικές, ιδιαίτερα για την Ανατολική Ευρώπη και τη Μεσόγειο.

πόλεις με πληθυσμό άνω των 50.000 (όπως η Κωνσταντινούπολη, η Βενετία, η Νάπολη και η Αλεξάνδρεια). Πόλεις που έχουν περίπου 50.000 κατοίκους είναι το Παρίσι, η Μπρυζ, η Υπρ, η Γένοβα, το Μιλάνο, η Φλωρεντία, το Παλέρμο, η Πράγα, η Τουλούζη, η Κόρδοβα, η Γρανάδα, η Σεβίλλη, η Θεσσαλονίκη, η Σμύρνη κ.ά. Ο αριθμός, όμως, των πόλεων μεταξύ 2.000-20.000 κατοίκων φαίνεται πως είναι πολύ σημαντικός στις Κάτω Χώρες, τη Βόρεια Ιταλία, τη Βόρεια Γερμανία (Χανσεατικές πόλεις) και από τη Φλάνδρα έως την Κολωνία, ενώ το Λονδίνο έχει ακόμα μόνο 30.000 κατοίκους (Benevolo 1994 και Braudel 1979/1991).

Η δομή της προκαπιταλιστικής πόλης είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστική και ίχνη της μπορούμε να βρούμε σε πολλά ιστορικά κέντρα των σημερινών πόλεων. Η προβιομηχανική πόλη είναι πάνω απ' όλα εμπορική πόλη και η ζωή της οργανώνεται γύρω από την αγορά. Οι συνοικίες της, όμως, οργανώνονται με συντεχνιακά ή θρησκευτικά χαρακτηριστικά και διαφοροποιούνται έντονα από τις περίκλειστες ζώνες των βασιλικών ανακτόρων, που ορισμένες φορές μοιάζουν με πόλεις μέσα ή δίπλα στις πόλεις. Μορφολογικά η πόλη δομείται γύρω από διαφορετικούς πυρήνες όπως το παλάτι, το μοναστήρι, διάφοροι καθεδρικοί ναοί, διαφορετικές συντεχνίες, καθεμία από τις οποίες «επέβαλαν το δικό τους σχέδιο στην ιδιαίτερη συνοικία τους στην πόλη» (Rounds 2001 Β': 201). **Το σύστημα των συντεχνιών** θεωρείται από τις κριτικές προσεγγίσεις ως καθοριστικός παράγοντας διάρθρωσης της προκαπιταλιστικής πόλης (Λεοντίδου 1989: 17 και Vance 1971), σε αντίθεση με τις πιο κλασικές προσεγγίσεις (Sjoberg 1960) που θεωρούσαν ότι η λεγόμενη «προβιομηχανική πόλη» έτεινε να κυριαρχείται από μη οικονομικές δραστηριότητες (θρησκευτικές, πολιτικές, πολιτιστικές και διοικητικές) και ότι η κοινωνική συγκρότηση είχε δύο πόλους: τους γαιοκτήμονες και τους ευγενείς, από τη μια, που αποτελούσαν τη «μικρή μη παραγωγική ελίτ» και τα κατώτερα στρώματα που συνιστούσαν την «μεγάλη παραγωγική μάζα», από την άλλη (Λεοντίδου 1989: 17 και Billinge 1997).

Η σημαντικότερη διαφορά της κοινωνικο-χωρικής διάρθρωσης της προκαπιταλιστικής από την καπιταλιστική πόλη έγκειται στο ότι η γη ήταν ακόμα αντικείμενο χρήσης και όχι ανταλλαγής και εκμετάλλευσης (Vance 1971). Η χωροθέτηση της κατοικίας ήταν στενά συνδεδεμένη με τη χωροθέτηση των οικονομικών δραστηριοτήτων, και αυτό γινόταν μέσω του συστήματος των συντεχνιών που ήταν υπεύθυνες για τη στέγαση των μελών τους. Η στενή και μοναδική αλληλεξάρτηση εργασίας – κατοικίας ονομάστηκε από τον Vance (1967: 96-97) «εργασιακή πρόσδεση» (Λεοντίδου 1989 : 18). Γενικά, οι βιοτεχνικές δραστηριότητες ήταν διαφορετικές από πόλη σε πόλη, λίγες είναι όμως οι πόλεις που εξήγαν τα προϊόντα τους σε άλλες και διέθεταν τέτοια παραγωγή που να μπορεί να καλύψει τις ανάγκες σε εργασία των ολόενα και περισσότερων μεταναστών που συγκεντρώνονταν σε αυτές.

Οι υποδομές των βορειο-ευρωπαϊκών μεσαιωνικών πόλεων δεν έφτασαν ποτέ τις ρωμαϊκές, με ελάχιστες εξαιρέσεις (ιδιαίτερα σε πόλεις που συνέχισαν τη ρωμαϊκή αστική παράδοση). Το νερό προερχόταν από τα πηγάδια ή από ποτάμια και μεταφερόταν με υδροφόρους, τα απόβλητα πετάγονταν στους δρόμους, ενώ μόνο

στο κέντρο τους ορισμένες πόλεις είχαν δημόσιες τουαλέτες και μπάνια. Μόνο μερικά σπίτια είχαν βόθρους και γενικά δεν υπήρχε αποχετευτικό δίκτυο (Lavedan 1959).

Η έκθεση σε διάφορες λοιμώξεις ήταν συστηματική με κορύφωση την εξάπλωση της πανώλης (1347-1350), που αποδεκάτισε πραγματικά τις πόλεις. Όμως, οι μεγάλες μεταναστεύσεις προς αυτές δεν άργησαν να επαναφέρουν τον αριθμό του πληθυσμού τους σε υψηλά επίπεδα τον επόμενο αιώνα. Όπως σημειώνει ο Rounds (2001, τόμ. Α΄ : 239) «οι πραγματικά μεγάλες πόλεις συνέχισαν να μεγαλώνουν». Σύμφωνα με τον Braudel, κατά την περίοδο των επιδημιών, οι πλούσιοι έφευγαν από τις πόλεις και διέμεναν στις εξοχικές τους κατοικίες που βρίσκονταν κοντά στις πόλεις (οι κατοικίες αυτές δεν έχουν σχέση με τους πύργους μόνιμης εγκατάστασης της Βόρειας Ευρώπης). Τέτοιες είναι τα φλωρεντιανά palazzi, οι novellas της Σεβίλης, οι quintas της Λισαβόνας και οι bastides της Προβηγκίας (N. Γαλλία) που μέχρι τα τέλη του 16ου αιώνα κατελάμβαναν εκτάσεις μεγαλύτερες από αυτές των ίδιων των πόλεων. Αντίθετα οι φτωχοί έμεναν συνέχεια στις πόλεις μην έχοντας δυνατότητα να φύγουν, «πολιορκημένοι, ύποπτοι, τροφοδοτούμενοι απ' έξω για να διατηρείται κάποια ηρεμία». Αυτό σύμφωνα με τον Baehereel (1952: 315-350) «ήταν μια παλιά σύγκρουση που υποδαύλιζε το ταξικό μίσος» ανάμεσα στους πλουσίους και τους μετανάστες και δούλους που κατοικούσαν στην ίδια πόλη (Braudel: 406-408).

Συνοδευτικό βιβλίο 2

Διαβάστε τώρα από το ΣΒ 2Α, κεφάλαιο 7, τις σελ. 239-240.

Η κατάσταση στις πόλεις δεν άλλαξε πολύ από το τέλος του 14ου αι. έως τις αρχές του 16ου αιώνα. Όμως αυτό εξαρτάται από τη σκοπιά που θα το δούμε. Στη Δυτική Ευρώπη, οι πόλεις στις οποίες είχαν την έδρα τους οι κυβερνήσεις (Παρίσι, Λονδίνο, Αμβέρσα, Ρώμη, κ.ά.) καθώς και τα λιμάνια αναπτύχθηκαν ιδιαίτερα (Λισαβόνα, Βαρκελώνη, Βενετία, Γένοβα), ενώ μεγάλη ανάπτυξη γνώρισαν και οι πόλεις που ήταν αναμειγμένες με το εμπόριο στη Βαλτική (Λιβέκη, Ντάνζιγκ). Οι πόλεις αυτές θα παίξουν ιδιαίτερο ρόλο το επόμενο διάστημα.

Από αρχιτεκτονική άποψη, την εποχή που μεσολάβησε ανάμεσα στις καταστροφές που έφερε η πανούκλα και την ανακάλυψη του νέου κόσμου (14ος-15ος αιώνας), δημιουργούνται οι προϋποθέσεις που θα διαμορφώσουν την αναγεννησιακή πόλη. Την περίοδο αυτή, η Αναγέννηση είχε ήδη ξεκινήσει στις περισσότερες πόλεις της Ιταλίας. Αναπτύσσονταν οι τέχνες, η αρχιτεκτονική, η ζωγραφική και η γλυπτική και οι καλλιτέχνες συμμετείχαν ενεργά στη διαμόρφωση του τοπίου της πόλης: ανέγερση νέων κτηρίων και διακόσμηση παλαιότερων, διαρρύθμιση δημόσιου χώρου (ιδιαίτερα στη Φλωρεντία, τη Σιένα, τη Νυρεμβέργη, τη Μπρυζ). Στις αρχές του 14ου αιώνα κυριαρχούσε ακόμα η γοτθική παράδοση, όμως η υπερβολική εμμονή στις λεπτομέρειες αρχίζει να αμφισβητείται ιδιαίτερα

από έναν πυρήνα καλλιτεχνών γύρω από τον Μπρουναλέσκι, που επαναπροσεγγίζει την αρχαία ελληνικο-ρωμαϊκή παράδοση και ανακαλύπτει τον κανόνα της προοπτικής. Η γραμμική προοπτική έρχεται ως επιστημονική απάντηση στην «τάση για κατανόηση και έλεγχο του κόσμου των ορατών μορφών». Η κατασκευή του τρούλου του καθεδρικού ναού της Φλωρεντίας το 1300 με τη μορφή κλειστού άνθους στοχεύει να την κάνει κέντρο εικαστικό και όχι μόνο συμβολικό του αστικού πυρήνα, πράγμα που την κάνει άξιο συνεχιστή της Ρώμης (Benevolo 1997: 148-151) και αντάξια της Κωνσταντινούπολης (όπου δέσποζε ο τρούλος της Αγίας Σοφίας). Το 1452 ο Αλμπέρτι εισάγει νέες προσεγγίσεις αρχιτεκτονικής και πολεοδομίας, που τονίζουν την ισορροπία ανάμεσα στο θεωρητικό σχέδιο και την πρακτική υλοποίησή του και μαζί με άλλους καλλιτέχνες και διανοούμενους παίζει σημαντικό ρόλο στο σχεδιασμό παρεμβάσεων στις ιταλικές πόλεις μεταξύ 1440-1470. Η ισορροπία ανάμεσα στις ανέσεις (commoditas) και τις επιθυμίες (voluptas) αποτελεί γι' αυτόν βασική αρχή του σχεδιασμού. Ιδιαίτερα υπογραμμίζει τη σημασία που έχει η δημιουργία μιας οργανικής σχέσης ανάμεσα στα διαφορετικά τμήματα της πόλης και το κέντρο της και η υλοποίηση της γραμμικής προοπτικής στο χώρο. Παραδείγματα συλλογικής καλλιτεχνικής δημιουργίας και πρωτοποριακού αρχιτεκτονικού και πειραματικού πολεοδομικού σχεδιασμού αποτελούν οι μικρές προγκιπικές πόλεις Πιέντσα, Ουρμπίνο, Φεράρε καθώς και οι παρεμβάσεις στη Ρώμη, τη Βενετία, το Μιλάνο και τη Νάπολη (Lavedan 1959: 34).

Η εποχή του Διαφωτισμού επηρεάζει σημαντικά την εξέλιξη των πόλεων, όχι μόνο από άποψη ανάπτυξης ιδεών, αλλά και μορφολογικά. Η ανάπτυξη των ιδεών στο πανεπιστήμιο και ο ολοένα και αυξανόμενος ρόλος των γραμμάτων και των τεχνών παίζουν ιδιαίτερο ρόλο στην κατεύθυνση αυτή. Οι συνοικίες που αναπτύσσονται γύρω από τα πανεπιστήμια αποκτούν ολοένα και πιο ιδιαίτερα δικά τους κοινωνικά αλλά και μορφολογικά χαρακτηριστικά. Αργότερα, όμως, φαίνεται πως σιγά σιγά οι πολεοδομικές πρακτικές στην Ευρώπη περιορίζονται. Σύμφωνα με τον Benevolo (1997: 173) από τα τέλη του 15ου έως τις αρχές του 16ου αιώνα η θεωρία απομακρύνεται όλο και περισσότερο από την πρακτική. Έτσι αναδύονται νέες ουτοπικές ιδέες φανταστικών πόλεων όπως «η Ουτοπία» του Thomas More.

6.2.4 Η αποικιοκρατική πόλη

Τα πρώτα υπερπόντια ταξίδια και η αντιπαράθεση με τους πολιτισμούς που ανακαλύπτονται ενισχύουν τις φανταστικές επινοήσεις και προετοιμάζουν το έδαφος για μελλοντικούς ουτοπικούς πειραματισμούς (βλέπε για παράδειγμα τις διηγήσεις του Μάρκο Πόλο, από τις οποίες ο Italo Calvino εμπνεύστηκε το λογοτεχνικό βιβλίο του *Αόρατες Πόλεις* (1972/1989). Από την άλλη, όμως, επηρεάζουν και επηρεάζονται από τις πρακτικές της εποχής: ενώ αρχικά η δημιουργία νέων πόλεων φαίνεται να είναι αποτέλεσμα πειραματισμού αρχιτεκτόνων-πολεοδόμων στις Ινδίες και την Αφρική (Καρύδης 2006), στη συνέχεια γίνεται απλώς μια εκλαϊκευμένη εφαρμογή του καρτεσιανού συστήματος στο έδαφος. Η αντίληψη δημιουργίας πόλεων σε «άγραφο επίπεδο», χωρίς να λαμβάνεται επί της ουσίας

υπόψη η ιδιαιτερότητα του τόπου, κυριαρχεί στις χώρες της Αμερικής όπου εφαρμόζεται η κλασική στρατιωτική κατεύθυνση δημιουργίας πόλεων με την πρακτική της σκακιέρας (Benvenuto 1994). Στο κέντρο της πόλης διαμορφώνεται μια μεγάλη πλατεία γύρω από την οποία τοποθετούνται τα δημόσια κτήρια και η εκκλησία, που κυριαρχούν στο γύρω χώρο, καταστρέφοντας τα προηγούμενα ιδιαίτερα περιτεγνα κτίσματα των ιθαγενών λαών και το υδρολογικό σύστημα των πόλεων.

«Το προοπτικό σχέδιο που γεννήθηκε από μια ιδιαίτερη εικαστική παιδεία γίνεται μια αφηρημένη τεχνική προσαρτημένη στην επιστημονική παιδεία, διαμέσου της οποίας ο ανθρώπινος λογισμός αποκτά τον έλεγχο κάθε γήινου χώρου» (Benvenuto 1997: 202). Η πρακτική αυτή εφαρμόζεται μέχρι και πάνω σε υπάρχοντες αξιόλογους πολεοδομικούς ιστούς όπως στο Κούζκο (των Ίνκας στο σύγχρονο Περού) και την Τενοσίτλαν (Μεξικό), από τα λίγα παραδείγματα που επηρέασαν στην αλλαγή του συστήματος αυτού λόγω του ανεπτυγμένου αστικού πολιτισμού τους πριν την κατάκτηση (Sodi 1992 και Lombardo 1971).

6.2.5 Από την πόλη-κράτος στο έθνος-κράτος και την πρωτεύουσά του

Μετά την εξέταση της δομής και των μεταμορφώσεων της πόλης μέχρι τον Διαφωτισμό και την εμφάνιση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, παρακάτω θα εξετάσουμε την εξέλιξη και τα κυριότερα χαρακτηριστικά των ευρωπαϊκών πόλεων την εποχή της διαμόρφωσης των πρωτευουσών των νεοσύστατων εθνών-κρατών και της πρώτης εμφάνισης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, εστιάζοντας στις διαφορές που παρουσιάζουν οι πόλεις σε διαφορετικές γεωιστορικές ενότητες της Ευρώπης.

Σε όλη την προηγούμενη περίοδο και μέχρι και την εποχή του Διαφωτισμού, «φορέας κατανομής του οικιστικού χώρου δεν ήταν ακόμα η γενικευμένη αγορά, αλλά το κοινωνικό σύνολο και τα κρατούντα έθιμα με τις πεποιθήσεις τους. Από κάθε άποψη λοιπόν ο τρόπος κατανομής του οικιστικού χώρου ήταν κοινοτικός» (Λεοντίδου 1989/ 2001: 18). Ο μετασχηματισμός αυτού του μοντέλου διήρκεσε από τον 16ο έως τον 18ο αιώνα. «Η γη εμπορευματοποιήθηκε σταδιακά για να μετατραπεί από αξία χρήσης σε ανταλλακτική αξία. Στο μεταξύ επικρατούσε ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής. Η ιστορική έρευνα έχει επισημάνει ότι ο μετασχηματισμός των παραγωγικών δυνάμεων ξεκίνησε νωρίτερα από τη βιομηχανική επανάσταση» (Λεοντίδου 1989/2001: 18). Ο Μαοξ αναφερόταν στην περίοδο της μανιφακτούρας, που επικράτησε αρχικά σε αγροτικές περιοχές ενώ στις πόλεις παρέμειναν οι συντεχνίες (Merrington 1982: 274). Ορισμένοι βιομηχανικοί κλάδοι, όπως υφαντουργία, μεταλλουργία, τυπογραφία, φαίνεται πως εγκαθίστανται πρώτα στις πόλεις (Lavedan 1959, Pinol 2001). Εκεί όπου υπάρχουν δίκτυα τέτοιων πόλεων η βιομηχανία τα εκμεταλλεύεται (Lefebvre 1974: κεφ. X).

Ο Weber διαπιστώνει μια χαρακτηριστική συμμαχία ανάμεσα στο νεοσύστατο σύγχρονο κράτος με τις δυνάμεις που γεννούν τον καπιταλισμό (Weber 1921/1982) που τελικά ωθεί στην εξάπλωση του εμπορίου και στην εκβιομηχάνιση της οικο-

νομίας. Όπως σημειώνει ο Mann, «μέχρι τον καιρό της βιομηχανικής επανάστασης, ο καπιταλισμός ήταν ήδη περιορισμένος εντός ενός πολιτισμού ανταγωνιστικών κρατών (...) ενώ η οικονομική αλληλεπίδραση ήταν εγκλωβισμένη στα εθνικά σύνορα, στηριζόμενη στις αυτοκρατορικές εξουσίες» (Mann 1986: 513 στο Hall, Gieben 2003: 158-159). Τα εθνικά σύνορα παίζουν ιδιαίτερο ρόλο κατά την περίοδο που εξετάζουμε, μιας και η σύστασή τους έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην ενίσχυση ορισμένων κέντρων εξουσίας που συγκεντρώθηκαν σε ορισμένες μόνο πόλεις της νεοσύστατης επικράτειας, κυρίως στις πρωτεύουσες.

Συνοψίζοντας την πορεία της σχέσης πόλης – υπαίθρου από τις αρχές του Μεσαίωνα μέχρι την εποχή της Βιομηχανικής Επανάστασης, ο Μαρκ υποστήριξε ότι: «...ο Μεσαίωνας (γερμανική περίοδος) αρχίζει με τη γη ως έδρα της ιστορίας, ενώ η παραπέρα εξέλιξη κινείται προς την κατεύθυνση της αντίθεσης μεταξύ πόλης και υπαίθρου· η σύγχρονη εποχή είναι η εποχή της αστικοποίησης της υπαίθρου και όχι της υπαιθροποίησης της πόλης όπως στην αρχαιότητα» (Μαρκ, Grundrisse, Penguin/NLR, 1973: 479).

Συνοδευτικό βιβλίο 2

Διαβάστε τώρα από το ΣΒ 2Β, κεφάλαιο 8, τις σελ. 28-36.

Τον 16ο αιώνα μόνο το 15% του πληθυσμού της Ευρώπης διέμενε σε 5-6 χιλιάδες πόλεις· όμως, σε ορισμένες μόνο περιοχές φαίνεται πως έχει διαμορφωθεί ένας αρκετά σημαντικός αριθμός αστικών κέντρων (Pounds 1990/ 2001 τόμ. Β': σελ. 30 σχήμα 8.3.): στην κεντρική και βόρεια Ιταλία και στα νότια των Κάτω Χωρών. Οι μεγάλες πόλεις είναι ακόμα λιγοστές, ενώ αυτές που φαίνεται να αναπτύσσονται ταχύτατα έχουν διαφορετικούς ρόλους. Είναι:

- πρωτεύουσες των αυτοκρατοριών με χαρακτηριστική την Κωνσταντινούπολη με 500.000 κατοίκους, που βρίσκεται πλέον στην Οθωμανική Αυτοκρατορία,
- πρωτεύουσες των νεοσύστατων εθνών-κρατών με χαρακτηριστικό παράδειγμα το Παρίσι, ιδιαίτερα καταναλωτική πόλη που συγκεντρώνει πάνω από 200.000 κατοίκους,
- πρωτεύουσες των βασιλείων όπως η Μόσχα, οι Βρυξέλες, η Πράγα,
- έδρες των δουκάτων όπως το Μιλάνο, το Τορίνο, η Φλωρεντία ή, τέλος,
- μεγάλα θρησκευτικά κέντρα όπως η Ρώμη (παπικό κέντρο).

Σε αυτές συγκεντρώνονται οι εξουσίες και οι διοικητικές λειτουργίες που απασχολούν όλο και περισσότερους ανθρώπους (Pounds 1990/ 2001 τόμ. Β': 29). Σε όλες αυτές είναι χαρακτηριστικός ο διαχωρισμός ανάμεσα στην περιτειχισμένη περιοχή που περικλείει το παλάτι και τις γύρω χρήσεις του και στην περιοχή όπου αναπτύσσονται το εμπόριο, οι τέχνες και τα γράμματα και απλώνεται σε όλη την υπόλοιπη πόλη. Μια άλλη κατηγορία πόλεων που αναπτύσσεται το διάστημα αυ-

τό στην Ευρώπη λόγω του υπερπόντιου εμπορίου με τις αποικίες και τις νέες κτήσεις ορισμένων ευρωπαϊκών χωρών είναι οι πόλεις-λιμάνια, όπως η Γένοβα, η Βενετία, η Βαροκελώνη, και η Αμβέρσα, ενώ τα λιμάνια της Νοτιοανατολικής Ισπανίας (Κάδες, Σεβίλλη), και της Πορτογαλίας (Λισαβόνα) αναπτύσσονται ιδιαίτερα μετά την κατάκτηση της Αμερικής (Pounds 2001 τόμ. Β΄: 34, Εικόνα 8.4). Τελικά όπως σημειώνει και ο Braudel:

μπορεί οι χώρες-κράτη και οι αυτοκρατορίες να απέκτησαν μεγάλη έκταση, όμως σύντομα αποδείχτηκαν ανίκανες να εκμεταλλευτούν μόνες τους τα κολοσσιαία οικονομικά δεδομένα τους. Αυτή η ανικανότητα τους άνοιξε και πάλι τις θύρες στις πόλεις και τους εμπόρους. Σ' εκείνες και σε εκείνους περιερχόταν ο πλούτος πίσω από την πλάτη των άλλων... (Braudel 1979/1991: 421).

Αρκεί να παρακολουθήσει κανείς την πορεία ανάπτυξης των προνομιούχων πόλεων όπως η Σεβίλλη, η Μασσαλία, η Λυών κ.ά. Τον 16ο αιώνα η Νάπολη και η Κωνσταντινούπολη «ήταν δύο πόλεις τέρατα» που ξεπερνούσαν τους 300.000 κατοίκους και είχαν αναπτύξει πολλούς και διαφορετικούς βιομηχανικούς κλάδους. Η Βενετία (που είχε το μισό πληθυσμό της Νάπολης) γνώρισε σημαντική βιομηχανική ανάπτυξη μεταξύ 15ου και 16ου αιώνα και έτεινε να μεταβληθεί σε πολύ σημαντικό εμπορικό λιμάνι, και «ίσως το μόνο εμπόδιο στην ολοκλήρωση αυτής της μεταβολής να στάθηκε η επιτυχία της Γαλλίας και της Βόρειας Ευρώπης τον επόμενο αιώνα» (Braudel 1991: 390-391). Τον 16ο αιώνα το χερσαίο εμπόριο της Σερβίας γνώρισε επίσης μεγάλη άνθηση προς τα ανατολικά με βασικό σταθμό τα Σκόπια και προορισμό την Κωνσταντινούπολη. Η Γένοβα έπαιζε, επίσης, ιδιαίτερο εμπορικό ρόλο σε πολλές μεσογειακές και βαλκανικές περιοχές, ενώ η Ραγούζα απέκτησε σημαντική ισχύ λόγω της διατήρησης των εμπορικών σχέσεων με τη Βαλκανική ενδοχώρα (Braudel 1991: 389). Μια τυπολογία (του Φ. Ρ. Μαρτίν) που αφορά μόνο τις πόλεις της Καστίλης δείχνει πόσο διαφορετικές ήταν οι πόλεις της εποχής του 16ου αιώνα: εμπορικές, βιομηχανικές, εκκλησιαστικές, πανεπιστημιακές, αγροτικές, κτηνοτροφικές, στρατιωτικές κ.ά. (Braudel 1991: 395-397)

Συνοδευτικό βιβλίο 2

Διαβάστε τώρα από το ΣΒ 2B, κεφάλαιο 9, τις σελ. 80-87 και, κεφάλαιο 10, τις σελ. 143-146.

Οι μεγαλύτερες πόλεις και ιδιαίτερα οι πρωτεύουσες είναι έντονα καταναλωτικές: για να καλύψουν τις ανάγκες τους αγοράζουν προϊόντα από πολύ μακρινές περιοχές (βλέπε Σχήμα 9.10 Pounds 2001 τόμ. Β΄: 86). Τα πιο σπάνια από αυτά απευθύνονται μόνο σε ένα μικρό αριθμό κατοίκων που μπορεί να τα αγοράσει και σχετίζεται με την αυλή ή με την ανερχόμενη αστική τάξη. Παράλληλα, στις πόλεις συρρέουν άνεργοι που βρίσκουν περιστασιακά δουλειά ως υπηρέτες, χτίστες

ή αχθοφόροι και ζουν σε άθλιες συνθήκες, που, όμως, δεν έχουν ακόμα καμία σχέση με αυτές που θα διαμορφωθούν στις βιομηχανικές πόλεις.

Από αρχιτεκτονική άποψη, η **μορφή** των πόλεων και το τοπίο τους σε όλη την περίοδο μεταξύ του 16ου και 18ου αιώνα δεν φαίνεται να έχει αλλάξει ριζικά, παρά τις ιδιαίτερες αρχιτεκτονικές και πολεοδομικές παρεμβάσεις σε αυτές και παρά την ανάπτυξη των ιδεών γύρω από το σχεδιασμό των πόλεων. Μετά το 1550, η ανακάλυψη νέων πολιτισμών στην Ευρώπη και η διαμόρφωση της ιδέας ενός σφαιρικού άπειρου σύμπαντος επηρεάζουν τον αστικό σχεδιασμό και τον βγάζουν από την κλειστή αντίληψη του χώρου που επικρατούσε το Μεσαίωνα. Ο κανόνας της προοπτικής εφαρμόζεται σε όλο και περισσότερες παρεμβάσεις στις πόλεις, που δίνουν έμφαση όχι μόνο στη διεύρυνση των δρόμων αλλά και στη διαμόρφωση ενός αστικού τοπίου, στο οποίο θα είναι εμφανή τα σημεία φυγής προς το άπειρο. Τέτοιες αστικές διανοίξεις μεγάλων αξόνων που αξιοποιούν το αρχαίο δίκτυο γίνονται στη Ρώμη (προεκτάσεις του αρχαίου δικτύου), στο Παλέρμιο (η διεύρυνση του λιμανιού και ο δρόμος του Cassero), στο Τορίνο και αλλού. Γίνονται, επίσης, προσπάθειες συνολικού πολεοδομικού σχεδιασμού στο Γκέτεμπουργκ (1620), την Κοπεγχάγη (1629), τη Στοκχόλμη (1640), που, όμως, τελικά παραμένουν σε επίπεδο σχεδίου δύο διαστάσεων που μόνο κατά ένα μέρος υλοποιείται πρακτικά, μιας και η κυρίαρχη αντίληψη της εποχής δεν αφήνει περιθώρια στο συνδυασμό νέων και μεσαιωνικών δομών.

Σε αντίθεση με τις πόλεις αυτές (όπου η εξουσία απαιτούσε «αδιαμφισβήτητα σκηνικά» όπως λέει ο Benevolo), στις ελεύθερες ολλανδικές πόλεις συγκεντρώνονται πολλοί και διαφορετικοί καλλιτέχνες και διανοούμενοι, που μέσα σε ένα πλαίσιο ελευθερίας αξιοποιούν ταυτόχρονα μεσαιωνικές διοικητικές δομές, προηγμένες τεχνικές και σύγχρονα εικαστικά εργαλεία. Μπροστά στις πλημμύρες (1508, 1532) αναπτύσσεται, επίσης, ένα σύστημα εγγειοβελτιωτικών έργων που καταφέρει να «σηκώσει» κυριολεκτικά μεγάλο τμήμα της Ολλανδίας πάνω από τη θάλασσα (120.000 εκτάρια μεταξύ 1540-1640 και 45.000 μετά). Αυτή η προσπάθεια ίσως είναι και ο πρώτος υλοποιημένος χωροταξικός σχεδιασμός μετά το Μεσαίωνα. Στο Άμστερνταμ, που μετά το 1585 αναπτύσσεται ραγδαία, σχεδιάζονται νέα κτήρια και, κυρίως, τρία πρωτοποριακά μεγάλα κανάλια δημιουργώντας μια νέα προσέγγιση της προοπτικής που γίνεται αντιληπτή μόνο εν κινήσει. Η πόλη από 50.000 κατοίκους το 1612 φτάνει περίπου στις 200.000 το 1650 (Benevolo 1997: 209 -220).

Από το 1620 και μετά, νέες πολεοδομικές λύσεις εφαρμόζονται που συνυφαίνουν την αρχαία και μεσαιωνική δομή της πόλης με τις νέες ιδέες της αρχιτεκτονικής: πρώτη απόπειρα είναι τα σχέδια του Μπερνίνι που ενοποιούν αρχαία και σύγχρονα τοπία, μνημειακά και καθημερινά, με σκοπό να κάνουν τη Ρώμη «ισάξιο συνεχιστή της ιστορίας της» (βλέπε και Σχέδιο 9.9 στο Pounds 1990/2001 τόμ. Β΄: 83). Μεταξύ 1650 και 1750 στο Παρίσι εγκαινιάζεται μια νέα προσπάθεια σχεδιασμού: ένας «νέος ορθολογικός ευρωπαϊκός κλασικισμός» που στόχο έχει να το μεταμορφώσει σε πρωτεύουσα «άξια του βασιλείου της Γαλλίας». Αυτή η προσπάθεια περνάει κυρίως μέσα από τη δημιουργία βασιλικών ανακτόρων,

πάρκων και λεωφόρων που δημιουργούν ένα νέο σκηνικό στο Παρίσι: ανοιχτό και χωρίς ανάγκη οχύρωσης. Οι κήποι των Βερσαλλιών,⁹ γίνονται διεθνώς γνωστοί για μια ιδιαίτερη αρχιτεκτονική τοπίου που επιβάλλεται στη φύση και την εντάσσει στο αρχιτεκτονικό δημιούρημα, ανατρέποντας έτσι την παράδοση των κήπων της Αναγέννησης που εντάσσονταν αρμονικά στο φυσικό τοπίο. Με τη μεταφορά της Αυλής από το κέντρο της πόλης στις Βερσαλλίες ολοκληρώνεται η αντίθεση της Αυλής, όπου συγκεντρώνεται η εξουσία, με την Πόλη, όπου εκδηλώνεται η κοινή γνώμη (Benevolo 1997: 228). Στις Βερσαλλίες (όπου κατοικούσαν 10.000 άτομα) αναπτύσσεται μια πόλη δίπλα στην πόλη του Παρισιού (όπου ζούσαν από 200.000 κάτοικοι το 1500, 415.000 κάτοικοι το 1637). Ταυτόχρονα οι ίδιες οι Βερσαλλίες έχουν σοβαρά προβλήματα υγιεινής λόγω απουσίας δικτύων: το δίκτυο ύδρευσης είναι συνεχώς υπό κατασκευή και αποχετευτικό δίκτυο δεν υπάρχει.

Το μοντέλο που προτείνεται στο Παρίσι, όπου ο νέος ανοιχτός χώρος της Αυλής δημιουργείται σε απόσταση από το κέντρο χωρίς έτσι να αλλοιώνει την κλειστή μεσαιωνική δομή της πόλης, διαδίδεται και σε άλλες πόλεις της Ευρώπης. Στις περισσότερες, πολλές από τις οποίες παίζουν πλέον το ρόλο της πρωτεύουσας, δημιουργούνται ανάκτορα: στη Μαδρίτη, τη Βιέννη, το Βερολίνο, το Τορίνο, τη Νάπολη, και σε άλλες. Η Αγία Πετρούπολη, νέα έδρα των βασιλιάδων του ρωσικού κράτους, αποτελεί μια ιδιαίτερη περίπτωση, μιας και χαράσσεται ολόκληρη εξοχής αξιοποιώντας τις ιδέες των Βερσαλλιών. Η πόλη αυτή, που σκοπεύει να γίνει πόλη μόνο των βασιλιάδων, χτίζεται από 100.000 φυλακισμένους για 10 χρόνια (Benevolo 1975/1994). Τελικά στο κατώφλι του Διαφωτισμού, η ιδέα μιας νέας γεωμετρικής τάξης αξιοποιείται στο έπακρο στις περιοχές που χτίζονται για τα ανάκτορα που δημιουργούνται έξω από την παραδοσιακή πόλη.

Στο Λονδίνο, η πυρκαγιά του 1666 δίνει μια νέα δυνατότητα πειραματισμού μέσα στην πόλη, μιας και ανοίγεται χώρος για την υλοποίηση ενός νέου σχεδίου. Το σχέδιο αυτό (των Wren, Hook, Evelyn) εφαρμόζει μόνο εν μέρει την αρχιτεκτονική προοπτική και προτείνει πιο εμπειρικές λύσεις που τελικά «δημιουργούν μια ανοιχτή αφηγηματική συνέχεια» (Benevolo 1975/1994: 248). Κατά τη διαμόρφωση νέων αστικών τοπίων, η οικιστική σύνθεση δεν υποτάσσεται στην πολεοδομική, μιας και οι εμπνευστές της δεν είναι πολεοδόμοι. Ταυτόχρονα στα αγγλικά πάρκα του 1750 εγκαταλείπεται συνειδητά και η προοπτική και επικρίνεται μεταξύ 1709-1719 η επιβολή τυπικών μορφών στο φυσικό τοπίο (Shaftesbury, Addison, Pope), ενώ αργότερα γίνεται προσπάθεια μίμησης της ανομοιομορφίας της φύσης με επιρροές από την Ανατολή: Χαρακτηριστικοί είναι οι κήποι των Langley, Kent, και Brown, που τελικά διαδίδονται στην Ευρώπη μέσω του φιλοσοφικού έργου του Hogarth στα μέσα του 1700. Όμως, και πάλι εδώ οι σχεδιαστές παρεμβαίνουν στο χώρο καταστρέφοντας το φυσικό τοπίο. Τελικά, δημιουργείται μια νέα φύση,

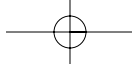
⁹ Οι κήποι των Βερσαλλιών σχεδιάστηκαν από τον Le Nôtre ενώ για να δημιουργηθούν εργάστηκαν πολλοί κηπουροί, καλλιτέχνες και αρχιτέκτονες καθώς και πάνω από 35000 εργάτες και πολλά στρατεύματα.

υποταγμένη στις κυρίαρχες αντιλήψεις της εποχής. Όπως σημειώνει ο Gold σε μια πολύ ενδιαφέρουσα περιήγηση στην ιστορία των αντιλήψεων για τη φύση:

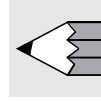
Η φύση δεν είναι απλώς αυτό που βρίσκεται εκεί έξω –ένα φυσικό σύμπαν που υπάρχει πριν από τον άνθρωπο και που προφανώς θα συνεχίσει να ζει και μετά το ανθρώπινο γένος– επειδή αυτό που βρίσκεται εκεί έξω αλλάζει συνεχώς νόημα. Κάθε προσπάθεια που έγινε να περιγραφεί η φύση, κάθε αξία που αποδόθηκε σε Αυτήν –αρμονική, άσπλαχνη, σκοπίμη, τυχαία– συνδέει τη φύση με την ανθρώπινη κοινωνία και τις αξίες της... (Gold 2001: 25).

Το επόμενο διάστημα οι νέες ιδέες διαδίδονται στην Ευρώπη και τα πάρα κα ακολουθούν αυτούς τους κανόνες, όμως, ταυτόχρονα, διαδίδονται οι ιδέες της φυγής προς τη φύση, μια φύση όμως όμορφα επιτηδευμένη (Gold 2001). Μέσα από όλη αυτή τη διαδικασία, τελικά αρχίζει να απομακρύνεται ο αρχιτεκτονικός από τον πολεοδομικό σχεδιασμό, ενώ, ταυτόχρονα, επικρατούν οι καπιταλιστικές σχέσεις στη γη μετατρέποντας την αξία χρήσης της σε ανταλλακτική αξία. Το σύστημα αυτό επεκτείνεται και στην κατοικία, πράγμα που εντείνει τους κοινωνικο-χωρικούς διαχωρισμούς στην πόλη (Lefebvre 1970, Leontidou 1990). Όμως δεν έχει ακόμα χαθεί η συνοχή στο αστικό τοπίο, πράγμα που θα γίνει με έντονους ρυθμούς το επόμενο διάστημα κάτω από την επίδραση των αλλαγών που θα φέρει η βιομηχανική επανάσταση (Benevolo 1997: 209-254). Στα τέλη του 18ου με αρχές 19ου αιώνα ο τρόπος δόμησης των πόλεων διέφερε από εκείνον των αρχών του 16ου αιώνα και οι πόλεις αναπτύσσονταν γοργά, συχνά χωρίς σχέδιο, ενώ η κερδοσκοπία κυριαρχούσε (Lefebvre 1970). Ιδιαίτερα μεγάλη αύξηση του πληθυσμού τους φαίνεται να είχαν οι πρωτεύουσες νεοσύστατων κρατών-εθνών με ιδιαίτερη περίπτωση τη νεοσύστατη πρωτεύουσα της Ισπανίας, τη Μαδρίτη (βλέπε Σχήμα 10.5, Rounds 1990/2001 τόμ. Β': 145) που αναπτύχθηκε πολύ γρήγορα. Όμως η αστικοποίηση εντάθηκε ακόμα περισσότερο την αμέσως επόμενη φάση της βιομηχανικής επανάστασης. Θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για μια «αστική επανάσταση» (Lefebvre 1970).

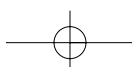
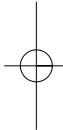
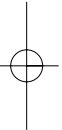
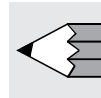
Σε όλο αυτό το διάστημα και παρά την αύξηση του πληθυσμού στις πόλεις, δεν φαίνεται να έχει ακόμα ολοκληρωθεί σε κάποια πόλη το σύστημα ύδρευσης και αποχέτευσης και οι λοιμώξεις, οι πυρκαγιές και οι πλημμύρες είναι καθημερινά φαινόμενα. Οι σκηνές που περιγράφονται στους *Αθλιούς* του Βίκτωρα Ουγκώ είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικές για τις συνθήκες ζωής των κατοίκων στο Παρίσι τις παραμονές της Γαλλικής Επανάστασης. Όμως αυτές οι σκηνές δείχνουν ακόμα τον απόηχο μιας μεσαιωνικής πόλης που επιβιώνει μέσα σε ένα πλαίσιο που ακόμα δεν έχει συνταραχθεί από τις επιπτώσεις της βιομηχανικής επανάστασης και της καθιέρωσης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, πράγμα που θα εξετάσουμε στο επόμενο κεφάλαιο.

Άσκηση Αυτοαξιολόγησης 6.1

Ποια η διαφορά μεταξύ πόλης-κράτους και πόλης-πρωτεύουσας; Στηρίξτε την απάντησή σας σε επιλεγμένα παραδείγματα.

Άσκηση Αυτοαξιολόγησης 6.2

Ποια είναι τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά της μεσαιωνικής πόλης που αναπτύσσεται στη Βόρεια Ευρώπη και ποιες οι διαφορές της από τη βυζαντινή; Τι αλλάζει την περίοδο της Αναγέννησης; Αξιοποιήστε διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις που εσείς επιλέγετε στην απάντησή σας.

Ενότητα 6.3

Η ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΠΟΛΗ ΚΑΙ Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ*Κοίστη Πετροπούλου*

Στην ενότητα αυτή θα εξετάσουμε την εξέλιξη και τα κυριότερα χαρακτηριστικά της βιομηχανικής πόλης καθώς και των κριτικών της προσεγγίσεων. Τέλος θα επικεντρώσουμε στη διαδικασία γέννησης του πολεοδομικού σχεδιασμού που επικράτησε τελικά στη Βόρεια Ευρώπη.

6.3.1 Αστικοποίηση, πόλη και πολεοδομία

Στις αρχές του 19ου αιώνα οι κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές που έγιναν με τη βιομηχανική επανάσταση επέφεραν σοβαρές αλλαγές στη μορφή και το μέγεθος των πόλεων. Ιδιαίτερα χαρακτηριστική είναι η αλλαγή της εικόνας των πόλεων στο κέντρο των οποίων εγκαθίστανται βιομηχανίες: μέσα σε 50 χρόνια το σκηνικό των πόλεων κυριαρχείται από τις καμινάδες που είναι πλέον πιο ψηλές από τις κορυφές των καμπαριών. Αλλά αυτό συνέβη αρχικά στις αγροτικές περιοχές όπου «ο ήχος του ρολογιού από τον πύργο του ατμόμυλου αντικατέστησε τον ήχο της καμπίνας από την εκκλησία του χωριού» (Handlin 1963: 12 αναφορά στο Λεοντίδου 1989/2001). Οι νέοι βιομηχανικοί οικισμοί συχνά έπαιρναν το όνομά τους από το βιομήχανο που τους δημιουργούσε και όχι από τους πρίγκιπες όπως στο Μεσαίωνα (Λεοντίδου 1989/2001: 20). Οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής από τη στιγμή που αγκάλιασαν την πόλη κυριάρχησαν στην Ευρώπη.

Ο καπιταλισμός ως μορφή ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής προαναγγέλθηκε τον 16ο αιώνα όταν η εργατική δύναμη μετατρεπόταν σε εμπόρευμα. Ως μορφή όμως ελέγχου της εργασιακής διαδικασίας ο καπιταλισμός ξεκίνησε με τη «βιομηχανική επανάσταση». Ο μετασχηματισμός δεν αφορούσε, βέβαια, μόνο τη βιομηχανία αλλά το σύνολο της κοινωνίας, των πολιτισμικών προτύπων και νοοτροπιών. (Λεοντίδου 1989/2001: 18-19).

Τελικά σύμφωνα με τον Lefebvre έχουμε μια διπλή διαδικασία: αστικοποίηση και εκβιομηχάνιση, διαδικασίες που είναι αλληλένδετες, αντιπαράθετες και αλληλοβοηθούνται ταυτόχρονα (Lefebvre 1974: κεφ. X). Η τεχνολογική ανάπτυξη, η ανακάλυψη νέων καινοτόμων ιδεών και η εφαρμογή τους στο χώρο είναι ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της εποχής: ο σιδηρόδρομος και οι νέοι δρόμοι που ανοίγονται δίνουν τη δυνατότητα δημιουργίας νέων μονάδων βιομηχανίας σε τόπους παραγωγής απομακρυσμένους από τόπους εμπορίου και στη δημιουργία νέων πόλεων.

Σε αρχιτεκτονικό επίπεδο, η αναθεώρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς και η αμφισβήτηση της αρχιτεκτονικής προοπτικής και της κλασικής ισορροπίας, η εξο-
 νυχιστική ανάλυση και ποσοτικοποίηση των πάντων και, τέλος, ο σταδιακός δια-
 χωρισμός της τέχνης από το αστικό σκηνικό συνιστούν μερικά από τα χαρακτηρι-
 στικά της εποχής (Benevolo 1997).

Συνοδευτικό βιβλίο 2

Διαβάστε τώρα το ΣΒ 2B, κεφάλαιο 11 «Ο 19ος αιώνας» σελ. 194-210.

Στη βιομηχανική κοινωνία οι παραδοσιακοί τρόποι παραγωγής του χώρου κα-
 ταρρέουν και μαζί με αυτούς όλοι οι πολύπλοκοι κανόνες και μηχανισμοί που όρι-
 ζαν τις σχέσεις μεταξύ ιδιωτικού και δημοσίου χώρου. Η λατρεία της ιδιωτικής
 πρωτοβουλίας φτάνει σε ακραίες προτάσεις όπως αυτή του Άνταμ Σμιθ που συμ-
 βούλευε τους κυβερνώντες να αποδεσμευτούν από τη διαχείριση των δημοσίων
 εκτάσεων ή του λεγόμενου γαλλικού «laissez faire» (αφήστε το να γίνει). Με τη
 χαλάρωση των ελέγχων και τις ραγδαίες αλλαγές στην πόλη που γεμίζει από με-
 τανάστες, περιοχές ολόκληρες γεμίζουν από πυκνοδομημένους οικισμούς με πρό-
 χειρα χτισμένες κατοικίες, αλλά χωρίς αποχετευτικό σύστημα και δημόσιους χώ-
 ρους, μιας και η κερδοσκοπία δεν αφήνει περιθώρια για κάτι τέτοιο (Benevolo
 1997: 264). Η κατάσταση αυτή, που συνδυάζεται με τη φτώχεια μιας ολόενα και
 πιο πολυάριθμης εργατικής τάξης, παρουσιάζεται στις περιγραφές του Engels
 (για την Αγγλία), του Villarmé (για τη Γαλλία) και άλλων (στοιχεία αυτών των πε-
 ριγραφών θα βρείτε και στο Pounds 2001 τόμ. Β': 194-210). Αυτό αποτελεί μία
 από τις αιτίες των πολλών επαναστατικών κινήματων που ξέσπασαν αυτή την επο-
 χή. Όπως σημειώνει ο Hobsbawm (1976/1994: 27):

Στην Ευρώπη η έκρηξη του 1848 είναι η μόνη που άγγιξε τόσο «ανεπτυγμένες» όσο
 και καθυστερημένες περιοχές της ηπείρου. Ήταν μαζί η πιο πλατιά εξαπλωμένη
 και η λιγότερο πετυχημένη από τις επαναστάσεις αυτού του είδους (Γαλλία, Γερμα-
 νία, Αυστρία, Ιταλία, Τσεχοσλοβακία, Ουγγαρία, Γιουγκοσλαβία, Πολωνία, Ρουμα-
 νία)... Αν οι επαναστάσεις αυτές δεν είχαν γίνει «και αν δεν υπήρχε ο φόβος επα-
 νάληψής τους, η ιστορία της Ευρώπης τα επόμενα 25 χρόνια θα ήταν πολύ διαφο-
 ρετική».

Η ιστορία των πόλεων θα ήταν επίσης διαφορετική αν δεν είχαν επιχειρηθεί
 αυτές οι επαναστάσεις.¹⁰ Τελικά, στα μέσα του 19ου αιώνα η υπερβολική αύξηση
 του πληθυσμού στις μεγάλες πόλεις και το ξέσπασμα επιδημιών χολέρας, που γί-
 νονταν ιδιαίτερα αισθητές στις πυκνοδομημένες περιοχές, σε συνδυασμό με τα
 κοινωνικά επαναστατικά κινήματα που αναπτύχθηκαν την εποχή αυτή, επανέθε-

¹⁰ Ο Harvey το 1973 με το έργο του *Social Justice and the City*, επηρεασμένος από τον Έγκελς, ανα-
 πύσσει από γεωγραφική σκοπιά τον κοινωνικό διαχωρισμό στις πόλεις και τις συνθήκες της εργατι-
 κής τάξης.

σαν το ζήτημα του δημόσιου χώρου και των υποδομών. Το ζήτημα αυτό απασχολεί όμως και την ίδια την άρχουσα τάξη που επιδιώκει να αυξήσει τα υπερκέρδη της στην αστική γη καλύτερεύοντας τις συνθήκες διαμονής και επενδύοντας στη δημιουργία καταστημάτων (Lefebvre 1970). Έτσι, το 1848 στο Λονδίνο συστήνεται ο κανονισμός υγείας που ορίζει τα «Boards of Health» (Benevolo 1997: 269), και στο Παρίσι δύο χρόνια μετά την επανάσταση του 1848 ο νόμος περί υγιεινής. Παρ' όλα αυτά η σχέση δημόσιου – ιδιωτικού χώρου δεν έχει ακόμα οριοθετηθεί, μιας και η ιδιωτική ιδιοκτησία θεωρείται πολύ σημαντική. Τα δίκτυα ύδρευσης και αποχέτευσης δεν έχουν ολοκληρωθεί, ενώ ο ιδιωτικός τομέας κυριαρχεί ακόμα και σε αυτά. Το 1832 (παραμονή της επιδημίας χολέρας) μόνο το 0,1% του πληθυσμού που κατοικούσε στο Παρίσι είχε νερό στην κατοικία του μέσω δικτύου, ενώ σε πολλές πόλεις, όπως στο Λίβερπουλ, οι ιδιωτικές εταιρείες έδιναν νερό μέρα παρά μέρα (Pino 2001: 137). Αξιοσημείωτο είναι ότι παρόμοιες συνθήκες ζωής σε πόλεις δεν βρίσκουμε μόνο στις αρχές του 19ου αιώνα αλλά και στις αρχές του 20ού, όπως, για παράδειγμα, στην Αθήνα (Λεοντίδου 1989), τη Νάπολη (Vallat 1998) και σε άλλες μεσογειακές και λατινοαμεριάνικες πόλεις (Petropoulou 2003).

Οι πρώτες αποφάσεις επέμβασης στον αστικό χώρο με μεγάλες διανοίξεις οδών φαίνεται να γίνονται στις αρχές του 19ου αιώνα. Ενώ γίνονται για να συνδέσουν τμήματα της πόλης, ενισχύουν την οριοθέτηση της κοινωνικής διαίρεσης του χώρου και οριοθετούν το δημόσιο σε σχέση με τον ιδιωτικό χώρο. Στην Αγγλία υλοποιούνται με τη χάραξη της Regent Street από τον John Nash (Καρύδης 2006: 88-91). Στην ίδια κατεύθυνση αλλά σε πολύ μεγαλύτερη έκταση βρίσκονταν οι εκτεταμένες επεμβάσεις του Haussmann στο Παρίσι. Οι βασικές κατευθύνσεις του έργου του συνοψίζονται στη χάραξη μεγάλων ανοιχτών λεωφόρων πάνω στον αστικό ιστό της πόλης, «ξεκοιλιάζοντας» κυριολεκτικά ολόκληρα τμήματα της πόλης (όπως έλεγε ο ίδιος), και στη διάνοιξη πλατειών όπου συγκλίνουν λεωφόροι, καθώς και στην ανάδειξη των προσόψεων των κτηρίων προς το δρόμο μαζί με τη δημιουργία αποτελεσματικών δικτύων ύδρευσης και αποχέτευσης.

Την περίοδο της υλοποίησης των έργων του Haussmann (1858-1870) το Παρίσι ζούσε την κατεδάφιση με διπλό τρόπο: από τη μια, το όνειρο της ανοιχτής καθαρής και ελεγχόμενης πόλης που αντιπαρατίθεται στην παλιά, «βρώμικη» και άναρχη πόλη (με όλη τη σχετική φιλολογία που γεννιέται γύρω από το ζήτημα), από την άλλη, η εξαθλίωση των ηττημένων εξεγεγερμένων Παριζιάνων που αναγκαστικά εγκατέλειπαν τα σπίτια τους μπροστά στην επικείμενη κατεδάφιση και μετακόμιζαν μακριά από το κέντρο μιας και δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στα υψηλά ενοίκια. Το έργο του Haussmann εγκωμιάστηκε από τους στρατιωτικούς, αφού τους βοηθούσε να ελέγχουν την πόλη και να «σημαδεύουν πιο εύκολα», μιας και οι εξεγέρσεις ήταν συνεχείς με χαρακτηριστική αυτήν του 1848 (βλ. Engels 1872, Lefebvre 1970, Harvey 2003a).

Ο Haussmann έδωσε περισσότερο βάρος στην κυκλοφορία απ' ό,τι στην κατοικία, επέφερε σοβαρές αλλαγές μέχρι και εξαφάνιση κεντρικών συνοικιών και συνέβαλε στη δημιουργία νέων σε πιο απομακρυσμένες περιοχές αλλά και στη δια-

μόρφωση δικτύων ύδρευσης, αποχέτευσης και γρήγορης μετακίνησης σε μία πόλη που, αυξάνοντας συνεχώς τον πληθυσμό της, είχε περάσει πλέον σε άλλους ρυθμούς ανάπτυξης και ζωής. Από πολεοδομική σκοπιά, δημιούργησε το συνεχές σύστημα και το κτήριο με ιδιωτικό κήπο, ενώ το παλιό πολυσύνθετο σύστημα σχέσεων δημόσιου – ιδιωτικού χώρου εγκαταλείφθηκε. Ο δημόσιος χώρος αντιμετωπίστηκε, όμως, και αυτός με οικονομικούς όρους.¹¹ Έτσι δημιουργήθηκαν τέτοιοι χώροι «με είσοδο», ενώ ταυτόχρονα άρχισε και η αξιολόγηση των παλαιότερων κτηρίων που απομονώθηκαν και αναδείχθηκαν ως τέτοια: τα κτήρια όπως τα έργα τέχνης «μπήκαν στο μουσείο». Έτσι γεννήθηκε μια νέα ισορροπία ανάμεσα στο δημόσιο και τον ιδιωτικό χώρο που ο Benevolo την ονομάζει «μεταφιλελεύθερη»: «Οι ιδιωτικοί και δημόσιοι χώροι που ως εκείνη τη στιγμή συνδέονταν και αλληλεπιδρούσαν, τώρα έρχονται αντιμέτωποι»¹² (Benevolo 1997: 276-277). Σχετικά με το ζήτημα της καλύτερης των συνθηκών κατοίκησης σε ορισμένες κεντρικές περιοχές της πόλης που ανακαινίζονται «με τη μέθοδο του Haussmann», ο Engels έγραφε το 1872:

Οι εστίες των λοιμωδών νόσων, οι πιο φριχτές σπηλιές και τρύπες, όπου ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής κλείνει κάθε νύχτα τους εργάτες μας, δεν εξαφανίζονται, απλώς αλλάζουν θέση! Η ίδια οικονομική ανάγκη που τις δημιούργησε στο πρώτο μέρος, τις δημιουργεί και στο δεύτερο. Και όσο θα υπάρχει ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής θα είναι τρέλα να θέλουμε να λύσουμε χωριστά το ζήτημα της κατοικίας ή οποιοδήποτε άλλο κοινωνικό ζήτημα που έχει σχέση με την τύχη των εργατών. Η λύση βρίσκεται μόνο στην κατάργηση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, στην ιδιοποίηση από την ίδια την εργατική τάξη όλων των μέσων συντήρησης και εργασίας (Engels 1872/1987: 86).

Τελικά η υλοποίηση των μεγαλόπνων έργων του Haussmann άλλαξε τη μορφή του Παρισιού, δεν αντιμετώπισε, όμως, αποτελεσματικά το ζήτημα της κατοικίας και των συνθηκών διαβίωσης των εργαζομένων σε αυτό. Πίσω από τις ροκοκό όψεις εξακολουθούσε να υπάρχει η αθλιότητα που περιέγραφε ο Ουγκώ (Rounds 2001, τόμ. Β': 206). Παρ' όλα αυτά, το έργο αυτό έπαιξε ιδιαίτερο ρόλο στις κατευθύνσεις που δόθηκαν σε πολλές άλλες πόλεις και έγινε πρότυπο πολεοδομικών παρεμβάσεων, ενώ ορισμένοι έφτασαν να ονομάσουν αυτόν τον τύπο αστικής παρέμβασης ως «Haussmanisation»!

Ευρωπαϊκές πόλεις όπου έγιναν τέτοιες παρεμβάσεις και μεγάλες διανοίξεις στον ιστό της πόλης είναι η Φλωρεντία, η Λυών, η Βιέννη, το Λονδίνο, η Στοκχόλ-

¹¹ Μπροστά στις πιέσεις των ιδιοκτητών, το διάταγμα του 1858 περιορίζει το δημόσιο χώρο μόνο στις χρησιμοποιημένες περιοχές μετά από την απαλοτρίωση των εκτάσεων στο Παρίσι, και συνέβαλε στη κατακόρυφη αύξηση των τιμών γης.

¹² Ο δρόμος, το πεζοδρόμιο, η πλατεία, κάποια δημόσια κτήρια περιλαμβάνονται σε αυτόν, καταργούνται, όμως, οι ενδιάμεσοι χώροι που χαρακτήριζαν τη μεσαιωνική πόλη, ενώ ο ιδιωτικός χώρος περιφράσσεται και αναδεικνύεται η πρόσοψη του προς το δρόμο.

μη και άλλες. Σε ορισμένες μάλιστα αποδομήθηκε πλήρως το παλαιό κέντρο (Βρυξέλες, Μιλάνο) (Benevolo 1997: 295-298). Όπως σημειώνει ο Lavedan (1959: 202), όσο προχωρούμε προς το τέλος του 18ου αιώνα η «αισθητική πολεοδομία» χάνεται μπροστά στην ανάδυση της «πρακτικής πολεοδομίας». Παρόμοιες κατευθύνσεις υλοποιήθηκαν και εκτός Ευρώπης, όπως στο Μεξικό.

Σε άλλες πόλεις, όπως τη Βιέννη, το σχέδιο ενίσχυσε το κέντρο με τη δημιουργία της Ringstrasse και πολλών μνημειακών κτηρίων, πράγμα που επέφερε αύξηση και όχι ελάττωση (όπως έγινε στο Παρίσι) των πυκνοτήτων (PinoI, 2002). Η κεντρική ιδέα αυτού του σχεδιασμού ήταν η ανάδειξη της ηγεμονίας των Αψβούργων μέσω της δημιουργίας του λεγόμενου Ring, ενός δακτυλίου που περιλάμβανε, σε συνάρτηση με τα ανάκτορα, πολλά σημαντικά δημόσια κτήρια που έφεραν έναν ιδιαίτερα φορτισμένο συμβολικό χαρακτήρα: Δημαρχείο, Πανεπιστήμιο, Βουλή, Όπερα, Μουσεία (Schorske 1981, Καρύδης 2006: 135). Οι κατευθύνσεις αυτές υιοθετήθηκαν το 1834 και στην διαμόρφωση του πλάνου της Αθήνας (Τραυλός 1960/1993).

Στα τέλη του 19ου αιώνα και μετά από τις εξεγέρσεις των λαών της Ευρώπης που συνήθως οδηγούσαν σε αποτυχημένες τελικά επαναστάσεις,¹³ η πολεοδομία, που είχε πλέον καθιερωθεί στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες, αναζητούσε λύσεις στο οικιστικό πρόβλημα ανατρέχοντας στις καθιερωμένες πλέον ορθολογικές θεωρητικές προσεγγίσεις, που, όμως, είχαν πλέον βαθιά επηρεαστεί από την ανάπτυξη της τεχνολογίας και των επιστημών της εποχής. Η άποψη που βλέπει την Πολεοδομία ως επιστήμη, που μπορεί τελικά με τις σωστές μετρήσεις και προβλέψεις να δημιουργήσει ανθρώπινες πόλεις, έχει πλέον κυριαρχήσει.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα για τις μεταγενέστερες τάσεις στον πολεοδομικό σχεδιασμό είναι η απόπειρα πολεοδομικού σχεδιασμού της Βαρκελώνης το 1859 που έγινε βάσει των κατευθύνσεων της «επιστήμης της αστικοποίησης», όπως χαρακτηρίζει την Πολεοδομία ο Idelfonso Cerda. Σύμφωνα με τα κείμενά του (Cerda 1979: 84), η επιστήμη αυτή αποτελεί το σύνολο των αρχών, θέσεων και κανόνων που πρέπει να εφαρμοστούν έτσι ώστε τα κτήρια και οι κτηριακές ενότητες να συμβάλλουν στην ανάπτυξη του ανθρώπου καθώς και στην καλύτερευση της προσωπικής του ζωής και της κοινωνικής (δημόσιας) ευτυχίας. Στην κατεύθυνση αυτή συνέταξε το πολεοδομικό σχέδιο της Βαρκελώνης, το οποίο, παρ' όλο που δεν υλοποιήθηκε όπως προέβλεπε¹⁴ (για οικονομικούς κυρίως λόγους), είναι χαρακτηριστικό μέχρι σήμερα. Οι βασικές ιδέες του Cerda¹⁵ επηρέασαν τους μεταγενέστερους. Είναι ενδιαφέρον ότι προτείνει τη συστηματική συλλογή πληροφοριών και τις επιτόπιες έρευνες για την κατανόηση του τόπου πριν τον σχεδιασμό.¹⁶ Στα κείμενά του διαφαίνονται οι αιτιοκρατικές επιρροές που την εποχή εκείνη επικρατούν στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια, ενώ η τάση του για εμπειρικές

¹³ Σύμφωνα με τον Μαξ μπορούν να χαρακτηριστούν και ως αστικές επαναστάσεις.

¹⁴ Με ανοιχτά τετράγωνα κτηρίων, 250 κάτοικοι ανά εκτάριο, και κοινωνικά κέντρα, υπηρεσίες και πάρκα αναψυχής ανά 25 τετράγωνα.

¹⁵ Σύμφωνα με τον Cerda η «επιστήμη της αστικοποίησης» βασίζεται «σε δύο κριτήρια αλήθειας: το πρώτο κριτήριο σχετίζεται με την προσαρμογή του περιέχοντος (υλική υπόσταση της πόλης) στο πε-

μελέτες παραπέμπει ταυτόχρονα στο λογικό θετικισμό του Compté, που μόλις εκείνη την εποχή εμφανίζεται. Η συζήτηση βέβαια για το αν η Πολεοδομία είναι επιστήμη ή όχι συνεχίστηκε τη δεκαετία 1960 όταν πλέον είχε αρχίσει η αμφισβήτηση των αποτελεσμάτων της στο χώρο.

Τελικά, η βιομηχανική επανάσταση, παρά το ότι εμφανίστηκε ως διαδικασία επιτάχυνσης της οικονομικής ανάπτυξης και της κοινωνικής χειραφέτησης, γρήγορα φάνηκε πως εξυπηρετούσε μόνο ένα μικρό τμήμα της κοινωνίας που μπορούσε να ελέγχει τα μέσα παραγωγής και να επιβάλλει εκμεταλλευτικές σχέσεις παραγωγής. Το γεγονός αυτό προκάλεσε σοβαρές αντιδράσεις όχι μόνο σε κοινωνικό αλλά και θεωρητικό επίπεδο. Η κριτική της αστικοποίησης συμβαδίζει με την κριτική του καπιταλιστικού συστήματος, τουλάχιστον στη Βόρεια Ευρώπη, δεν συνδέεται, όμως, άμεσα με την κριτική του ορθολογισμού και της κυρίαρχης καταναλωτικής αντίληψης της βιομηχανικής κοινωνίας, παρά μόνο από ελάχιστους συγγραφείς.

6.3.2 Κριτική της βιομηχανικής πόλης και ουτοπικές πόλεις

Η κριτική της βιομηχανικής πόλης ήρθε από διαφορετικές κατευθύνσεις: νοσταλγικές αναπαραστάσεις του παρελθόντος, ανησυχίες για την εξέλιξη των πόλεων, προτάσεις για μεταρρυθμίσεις από μια ανθρωπιστική σκοπιά, ή ακόμα από μια πιο πολιτιστική-καλλιτεχνική σκοπιά που επέμενε στην αισθητική και αντισηκώταν στην ισοπέδωση της λεπτομέρειας (Citté), καθώς και θαυμασμός για τις δυνατότητες της τεχνολογικής εξέλιξης που δημιουργούσε ελπίδες για την καλύτερη ρευσση των συνθηκών ζωής στις πόλεις (Proudon).

Από μια άλλη σκοπιά, που ήρθε σε ουσιαστική ρήξη με τις απόψεις της εποχής, υπήρχαν αυτοί που ονομάστηκαν αργότερα ουτοπικοί σοσιαλιστές, οι οποίοι ασκούσαν συνολική κριτική στη καπιταλιστική και στη συγκεκριμένη βιομηχανική ανάπτυξη, που ευνοεί μόνο την άρχουσα τάξη αλλά, ταυτόχρονα, αντιτίθενται στις συντηρητικές παραδόσεις και πρότειναν νέες πόλεις (Fourier, Owen κ.ά.)· υπήρξαν, τέλος, και αυτοί που θεωρούσαν ότι το ζήτημα των συνθηκών ζωής στις πόλεις είναι αναπόσπαστο κομμάτι του ίδιου του καπιταλιστικού συστήματος, και μόνο η ανατροπή του οποίου θα μπορούσε να τις αλλάξει και για το λόγο αυτό δεν πρότειναν συγκεκριμένα μοντέλα ανάπτυξης πόλεων (Marx, Engels).

Στις παραπάνω προσεγγίσεις θα έπρεπε να συμπληρώσουμε τους ελάχιστους συγγραφείς, όπως οι αναρχικοί Reclus και Kropotkin, που αμφισβητούσαν συνολικά τον τρόπο ανάπτυξης των πόλεων της Ευρώπης που εκείνη την εποχή, όπως

οιέχον (πληθυσμός). Το δεύτερο κριτήριο σχετίζεται με τους κανόνες αυτής της προσαρμογής που πρέπει να εξαχθούν με ακρίβεια σε σχέση με τις ανάγκες που οφείλονται στην ίδια την ανθρώπινη φύση. Έτσι, ξεκινώντας από τη διχοτομία «κινητικότητα / διαμονή» ταξινομούνται όλα τα στοιχεία που συνιστούν την αστική πραγματικότητα» (Cerdá 1979: 57, μετάφραση Κ. Π.).

¹⁶ Έναν αιώνα μετά, το ίδιο προτείνει ο Patrick Geddes (Βασενχόβεν 2005).

και σήμερα, στηρίζονται στην εκμετάλλευση των χωρών του υπόλοιπου κόσμου και στην παγκοσμίων διαστάσεων οικολογική καταστροφή. Τέλος, τέθηκαν από νωρίς πολιτιστικά ζητήματα όπως το ζήτημα της ψυχολογίας στην πόλη από τον Simmel. Στην ξενόγλωσση βιβλιογραφία μπορεί κανείς να ανατρέξει σε αποσπάσματα από τα πιο χαρακτηριστικά έργα των θεωρητικών της πόλης ιδωμένα, βέβαια, πάντα κάτω από το πρίσμα της επιλογής του επιμελητή.¹⁷ Παρουσιάζουμε παρακάτω το βασικό σκεπτικό τους.

Οι προτάσεις του Charles Fourier το 1808 για την «πόλη της αρμονίας» στηρίζονται στην ιδέα ότι οι τεχνολογικές ανακαλύψεις της εποχής θα μπορούσαν να προωθήσουν την απελευθέρωση του ανθρώπου από την εργασία και να συμβάλουν στο ευ ζην και, τελικά, στην ελεύθερη εκδήλωση των παθών των ανθρώπων χωρίς αυτή να εμποδίζει την ελευθερία των γύρω του. Σε αντίστοιχη κατεύθυνση βρίσκεται ο Robert Owen που το 1820 επιχειρήσε να δημιουργήσει στην Αμερική αυτοδιοικούμενες κοινότητες, τα λεγόμενα «χωριά της αρμονίας και της συνεργασίας», εισάγοντας τις πρώτες σοσιαλιστικές μορφές κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης. Πυρήνα των παραπάνω προτάσεων αποτελεί η δημιουργία συλλογικών κοινοτήτων ελεύθερα συνεταιριζόμενων ανθρώπων που έχουν ελευθερία επιλογής στη ζωή τους. Η κριτική που δέχτηκαν από τους Marx και Engels σχετίζεται με την ουτοπική πρόταση για δημιουργία πόλεων που θα λειτουργούσαν ως νησίδες ενός άλλου κοινωνικού συστήματος στα πλαίσια του καπιταλιστικού συστήματος. Οι ιδέες των ουτοπικών σοσιαλιστών επηρέασαν αργότερα τις κατασκευαστικές λύσεις που προτάθηκαν από τους μεταγενέστερους πολεοδόμους για μορφές συλλογικής κατοικίας (Choay 1965). Οι τελευταίοι, όμως, επηρεασμένοι από τη γρήγορη ανάπτυξη της τεχνολογίας και την ποσοτική αντιμετώπιση των φαινομένων αγνόησαν τα στοιχεία που συνιστούν την ουσία των προτάσεων των ουτοπιστών πολεοδόμων.

Σε μια κατεύθυνση πιο πολύ «πολιτιστική» και καλλιτεχνική, βρίσκεται το έργο του Camillo Sitte στην Αυστρία: «Η πολεοδομία σύμφωνα με τις καλλιτεχνικές της αρχές» (Βιέννη 1889) δίνει ιδιαίτερο βάρος στην ομορφιά της πόλης διακηρύσσοντας ότι ωραία είναι μια πόλη όταν διαθέτει ένα καλλιτεχνικώς διαμορφωμένο κέντρο. Στην κατεύθυνση αυτή επέμενε στην προστασία των ιστορικών κέντρων που έπρεπε να «συνδεθούν οργανικά με τις γύρω περιοχές»¹⁸ χωρίς να υποταχτούν «στην αμφίβολη τέχνη των τοπογραφικών οργάνων» (Sitte 1992: 6). Την ιδέα της οργανικής σύνδεσης του κέντρου με τις γύρω περιοχές και ιδιαίτερα με τις άλλες κοινότητες φαίνεται να υποστηρίζει και ο Jassely το 1901 στη Βαρκελώνη, αμφισβητώντας δημιουργικά τον Cerda (Solà – Morales 2008).

¹⁷ Μια πρώτη κριτική προσπάθεια παρουσίασης των θεωρητικών της πόλης που αναδεικνύει αρχικά πρώιμα τα όρια του μοντέρνου κινήματος είναι αυτή της Choay (1965). Μια ιστορική προσέγγιση της εξέλιξης των ιδεών σχετικά με την πόλη βρίσκεται στο Roncayolo M. et Paquot T. 1992. Μεγαλύτερη έμφαση στη φιλοσοφική σκέψη δίνεται στο Ansay P., Shoonbrodt R. 1989, ενώ στο Lepetit B., Toralov C. 2001 η πόλη αντιμετωπίζεται από κριτική κοινωνιολογική σκοπιά. Ορισμένα από τα κείμενα αυτά υπάρχουν και στα Ελληνικά.

¹⁸ Οι ιδέες του, πάντως, παρά το ότι δεν αμφισβήτησαν την πολεοδομία της κυρίαρχης τάξης, αμφισβήτησαν την αυστηρά λειτουργική αντίληψη που είχε αρχίσει να κυριαρχεί στην εποχή του δίνου-

Μια πιο φυσιολατρική προσέγγιση που προσπάθησε να αντιμετωπίσει τη γρήγορη αστικοποίηση της εποχής μέσω μίας διαρκούς σχέσης πόλης – υπαίθρου προέρχεται από το μοντέλο του Arturo Soria της Γραμμικής πόλης που θα έδινε τη δυνατότητα συνύπαρξης της κατοικίας με αγροτικές και βιοτεχνικές χρήσεις κατά μήκος ενός διαδρόμου στον οποίο θα γινόταν η εγκατάσταση όλων των απαραίτητων δικτύων.

Πιο κοντά στις φυσιολατρικές ιδέες, μια προσπάθεια σύνδεσης των θετικών στοιχείων της πόλης με τα θετικά της υπαίθρου αποτελεί η πολύ γνωστή πλέον επινοήση της κηπούπολης του Ebenezer Howard το 1898 που, εμπνευσμένη από τις ιδέες του Αριστοτέλη αλλά και του Kropotkin, οριοθέτησε τον πληθυσμό έτσι ώστε να επιτρέπει στους κατοίκους να επικοινωνούν μεταξύ τους και να ζουν σε ευμάρεια. Το μοντέλο θεωρήθηκε ιδιαίτερα πρωτοπόρο από πολλούς συγγραφείς και ιδιαίτερα από αυτούς που είχαν έντονα κριτική θέση για τη χαοτική εξέλιξη των σύγχρονων μητροπόλεων εις βάρος του περιβάλλοντος και της αρμονικής συνύπαρξης των ανθρώπων (Mumford 1961/1964). Η προσπάθεια εφαρμογής της κηπούπολης σε δύο περιοχές που βρίσκονταν σε σχετικά κοντινή απόσταση από το Λονδίνο (Letchworth και το Welwyn) αποδείχτηκε τελικά αρκετά διαφορετική από την αρχική σύλληψη.¹⁹ Όμως η ιδέα της κηπούπολης επηρέασε καθοριστικά την μεταγενέστερη πολεοδομία²⁰ ιδιαίτερα στο σχεδιασμό των νέων προαστίων και νέων πόλεων (Καρούδης: 118-126). Σε άλλη μάλλον κατεύθυνση, και πολύ πιο επηρεασμένη από τις τεράστιες αλλαγές που προκαλούσαν οι καινοτόμες τεχνολογίες στην πόλη, ήταν η πρόταση του Tony Garnier για την Βιομηχανική Πόλη το 1904, που έδινε περισσότερο βάρος στο διαχωρισμό της βιομηχανίας από την κατοικία, την αναψυχή και την κυκλοφορία και στην επαναστατική για την εποχή χρήση του μπετόν αρμέ (οπλισμένου σκυροδέματος) στα δημόσια κτήρια.

Τελικά, αντικείμενο αναζήτησης των ουτοπιστών σοσιαλιστών της εποχής (Owen και Fourier) έγινε η **φυγή** από την πραγματικότητα που γεννούσαν οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής και η διαμόρφωση μιας άλλης, που θα αντανάκλουσε πιο αρμονικές κοινωνικές σχέσεις. Στην κατεύθυνση αυτή, βρίσκονταν

ντας μια πιο ποιητική διάσταση στην πολεοδομία του μέλλοντος, που δυστυχώς οι μεταγενέστεροι δεν την έλαβαν ιδιαίτερα υπόψη.

¹⁹ Η υλοποίηση αυτών των σχεδίων δεν φαίνεται να ενδιαφερόταν για την ίδια τη φύση παρά μόνο στο μέτρο που αυτή μπορούσε να μπει στο μουσείο και να γίνει αντικείμενο οικειοποίησης πλήρως από τον άνθρωπο (τεχνητή φύση). Έτσι, ακόμα και οι πιο προωθημένες ιδέες της πόλης – κήπου ή αυτές των Ρώσων αποπολεοδομιστών δεν έλαβαν υπόψη την εξάντληση των μη ανανεώσιμων πόρων, τη σημασία της άγριας φύσης και την ιδιαιτερότητα που έχει ο κάθε άνθρωπος στον τρόπο που βιώνει το χώρο.

²⁰ Το επόμενο διάστημα, μία προσέγγιση που αποπνέει παρόμοιες ιδέες με αυτές των αναρχικών φιλοσόφων και επηρέασε, όμως, λιγότερο τις ευρωπαϊκές και περισσότερο ορισμένες αμερικάνικες πόλεις είναι αυτή του Wright που αναζητά «οργανικές» φόρμες που θα προκύπτουν ή θα έρχονται σε αρμονική συνέχεια με τη φυσική τοπογραφία. Ο Wright δεν ασχολείται με την «ανταποδοτικότητα» των έργων (όπως οι περισσότεροι προγενέστεροί του σχεδιαστές πόλεων) αλλά με τον κοινωνικό τους ρόλο και τη σχέση τους με το περιβάλλον (Choay: 48). Οι ιδέες του Wright επηρέασαν αργότερα (στα μέσα του 20ού αιώνα) τον Zeni και την ομάδα της λεγόμενης «οργανικής αρχιτεκτονικής» της σχολής της Ρώμης.

και οι περισσότεροι πολεοδόμοι που πρότειναν τη διαμόρφωση νέων πόλεων (Soria, Howard, Garnier). Αντίθετα, οι Marx και Engels έθεταν ως πρώτο και ουσιαστικό ζήτημα τη **σύγκρουση** με σκοπό την ανατροπή των κοινωνικών σχέσεων που δημιουργούν αυτές τις συνθήκες ζωής και την αξιοποίηση των δυνατοτήτων της βιομηχανικής επανάστασης για τη δημιουργία μιας άλλης κοινωνίας. Αργότερα πάντως έγιναν και απόπειρες συνδυασμού των δυο αυτών εκδοχών.²¹

Από την πλευρά τους, οι αναρχικοί φιλόσοφοι της εποχής φαίνεται να αμφισβητούν τους όρους με τους οποίους γεννήθηκε η ίδια η Βιομηχανική Επανάσταση και την ευημερία που επαγγέλλεται, αμφισβητώντας, ταυτόχρονα, το αιτιοκρατικό μοντέλο σκέψης και τον κατακερματισμό του κόσμου και της ανθρώπινης σκέψης. Ο Kropotkin από τη Ρωσία και ο Reclus από τη Γαλλία προτείνουν μια πιο διεπιστημονική προσέγγιση του χώρου και αντιτίθενται στον κατακερματισμό της σκέψης αλλά και του χώρου. Στις μελέτες τους, όταν αναφέρονται στις πόλεις, τις βλέπουν μέσα από ένα πρίσμα συνολικής αλληλεπίδρασης διαφορετικών κλιμάκων που αγκαλιάζουν από το τοπικό επίπεδο έως το διεθνές, προβλέπουν την παγκοσμιοποίηση του κεφαλαίου και το ρόλο της τεχνολογικής εξέλιξης στις χωρικές ανισότητες, ενώ ασχολούνται με τη μελέτη κοινωνικών συμπεριφορών κάνοντας κριτική στην αποικιοκρατική αντίληψη του πολιτισμού (Kropotkin 1899/2005, Reclus 1982).

Συνοδευτικό βιβλίο 1

Διαβάστε τώρα το ΣΒ 1 σελ. 85-88.

Η κριτική προσέγγιση του Simmel, παρά το ότι είναι αρκετά κοντινή με τις προσεγγίσεις του Marx και των αναρχικών, είναι επίσης ιδιαίτερα επηρεασμένη από τον τρόπο αντίληψης των ιμπρεσιονιστών καλλιτεχνών της εποχής του (Simmel 1903/1993). Για τον Simmel η πόλη είναι κατ' αρχάς ένα πολιτιστικό γεγονός. Στο έργο του *Πόλη και Ψυχή* δείχνει ότι οι πόλεις δεν αποτελούν απλώς μία συγκέντρωση ανθρώπων με σκοπό τη συναλλαγή, και ότι η ψυχολογία παίζει ιδιαίτερο ρόλο σε αυτές μιας και χαρακτηρίζονται από την ανάμιξη διαφορετικών πολιτιστικών στοιχείων (Simmel 1903/1993). Αντίστοιχη προβληματική φαίνεται να είχε ο Gaston Bachelard που μιλούσε για την ποιητική του χώρου, της κατοικίας και της πόλης (Bachelard 1994), καθώς και ο Sansot (1997).

²¹ Οι θεωρίες αυτές, παρά το ότι είναι επαναστατικές για την εποχή τους, υποστηρίζουν τις δυνατότητες μεταμόρφωσης της κοινωνίας χωρίς να αμφισβητούν επί της ουσίας την αποικιοκρατία και τον τρόπο γέννησης της βιομηχανικής επανάστασης καθώς και την απαξίωση των ιδιαίτερων πολιτιστικών χαρακτηριστικών των διαφορετικών κοινωνικών ομάδων, πράγμα που αυτήν την εποχή είναι ιδιαίτερα εμφανές αλλά θεωρείται αδιαμφισβήτητο.

6.3.3 Η Σχολή του Σικάγο

Στις αρχές του 20ού αιώνα, όταν πλέον έχουν διαμορφωθεί οι βιομηχανικές πόλεις στις ΗΠΑ, «η πόλη σοκ» του Σικάγο, που θεωρείται πρωτόπορα βιομηχανική πόλη αλλά και κέντρο σημαντικών εργατικών κινημάτων με κορύφωση το Μάη του 1886, γίνεται εκτός των άλλων κέντρο πανεπιστημιακών μελετών σχετικών με την πόλη. Την εποχή αυτή επικρατεί η λεγόμενη Ανθρωπο-οικολογία που, σύμφωνα με τον McKenzie, είναι η μελέτη των χωρικών και χρονικών σχέσεων των ανθρώπων, όπως αυτές προκύπτουν επηρεασμένες από τους παράγοντες επιλογής, κατανομής και προσαρμογής στο περιβάλλον (Grafmeyer και Joseph 1979). Η συστηματοποίηση της ανάλυσης του αστικού χώρου από τη σκοπιά της Ανθρωπο-οικολογίας που έγινε από τη Σχολή του Σικάγο είναι γνωστή και ως «αστική Οικολογία».

Συνοδευτικό βιβλίο 1

Ανατρέξτε τώρα πάλι στις σελ. 88-100 του ΣΒ 1.

Η Σχολή του Σικάγο υπογράμμισε για πρώτη φορά τη σημασία της εδαφικότητας («territoriality») για τις ανθρώπινες δραστηριότητες και ιδιαίτερα για τις σχέσεις διαφορετικών κοινωνικών ομάδων σε σχέση με τον τόπο όπου κατοικούν ή κυκλοφορούν. Όμως, ακόμα και σε αυτήν, η επίδραση του φυσικού περιβάλλοντος και του τοπίου απουσιάζει ακόμα και από τα τελικά σχήματα (μοντέλα) αναπαράστασης των κοινωνικο-χωρικών δομών (Petropoulou 2003: 350-352). Στα μέσα του 20ού αιώνα, η σχολή του Σικάγο δέχτηκε σοβαρές κριτικές για τις «εξελικτικές» (δαρβινικές) της αρχές και για την απουσία μιας θεωρίας που να ερμηνεύει τις ιστορικές αιτίες που οδήγησαν στη συγκεκριμένη δομή της πόλης και βρίσκονται σε μεγάλο βαθμό εκτός της ίδιας της πόλης. Ο M. Castels (1973) θεωρεί ότι η αστική Οικολογία μένει σε επίπεδο μορφής χωρίς να ασχολείται με τις κοινωνικο-οικονομικές και πολιτικές αιτίες που οδηγούν σε αυτή τη δομή.²² Μια πιο πρόσφατη κριτική προσέγγιση υποστηρίζει ότι, αν η πόλη μπορεί να ιδωθεί ως ένα ανοιχτό σύστημα που εντάσσεται μέσα σε ένα ευρύτερο σύστημα (Berry 1964), η σχολή αυτή την αντιμετώπισε ως ένα κλειστό σύστημα, αγνοώντας τις σχέσεις της με τα άλλα συστήματα, επέδρασε, όμως, καθοριστικά στις μελέτες που αφορούσαν την πόλη, που κράτησαν από αυτήν την ιδέα της χωρικότητας των αστικών φαινομένων, ιδέα ιδιαίτερα πρωτοπόρα για την εποχή της (Petropoulou 2003).

²² Οι Grafmeyer και Joseph (1979: 9) σημειώνουν παραφράζοντας τον Marx ότι ο Park ενδιαφέρεται για την δεδομένη πόλη («déjà donnée») και όχι για τη δημιουργούμενη πόλη («artefact»), αγνοώντας τις ιστορικές διαδικασίες που οδηγούν σε αυτήν. Παρόλα αυτά η δημιουργημένη πόλη είναι αυτή που απασχολούσε τους πρώτους ανθρωπο-οικολόγους.

Μέσα από αυτές τις αναζητήσεις, οι γεωγραφικές σπουδές άνοιξαν το ενδιαφέρον τους για την πόλη και η πολεοδομία έκανε τα πρώτα της βήματα. Η τελευταία, επί της ουσίας «συγκροτήθηκε από το συγκερασμό ετερόκλητων αντιλήψεων για την πόλη που προσπαθούσαν να συνδυάσουν την οικονομική ανάπτυξη της πόλης και την διάδοση της κοινωνικής ευζωίας σε αυτήν» (Jaussely 1922, αναφορά στο Καραδήμου-Γερόλυμπου 1995: 38) χρησιμοποιώντας και επινοώντας νέα εργαλεία σχεδιασμού που θα βοηθούσαν στην κατεύθυνση αυτή. Όπως σημειώνει ο Patrick Abercrombie, «η πολεοδομία συγκροτήθηκε σαν ειδικότητα πριν το 1910, ανακατεύοντας σε ένα shaker το γερμανικό σχέδιο επεκτάσεων, το παρισινό βουλευτήριο, την αγγλέζικη κηπούπολη και το αμερικάνικο διοικητικό κέντρο πόλης και σύστημα πάρκων» (Geddes 1949: XII, αναφορά στο Καραδήμου-Γερόλυμπου 1995: 39).

Συνοδευτικό βιβλίο 1

Διαβάστε τώρα από το ΣΒ 1 το κεφάλαιο 2.5, σελ. 132-137, και το κεφάλαιο 5.7, σελ. 213-217.

Ενότητα 6.4

Η ΜΟΝΤΕΡΝΑ ΠΟΛΗ

Κορίστη Πετροπούλου

Στις αρχές του 20ού αιώνα, οι αλλαγές στη δομή και την οργάνωση των ευρωπαϊκών πόλεων οφείλονται κυρίως στην ανάπτυξη των τεχνολογιών που οδηγούν στη δημιουργία νέων υλικών και μεθόδων οικοδόμησης και τη ριζική αλλαγή των μεταφορικών μέσων αλλά και στα αποτελέσματα των διαρκών εξεγέρσεων στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης με κορύφωση την Οκτωβριανή Επανάσταση στη Ρωσία. Όλα αυτά έθεσαν το ζήτημα της κοινωνικής κατοικίας και των φτηνών μέσων μαζικής μεταφοράς. Ο τρόπος ανάπτυξης της μοντέρνας πόλης και η κριτική της θα μας απασχολήσουν παρακάτω.

6.4.1 Αστικοποίηση και πολεοδομία

Μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα η περιφέρεια της πόλης λειτουργεί κυρίως ως τόπος εγκατάστασης των εργατών (Pinol, 2002). Με την ανάπτυξη των μέσων συγκοινωνίας που αρχικά ήταν ιδιωτικά (με πρώτο το ιππήλατο λεωφορείο το 1826) οι μεσοαστοί εγκαταλείπουν σιγά-σιγά το κέντρο και εγκαθίστανται στα προάστια. Έτσι, τα φτωχότερα λαϊκά στρώματα εγκαθίστανται στο εγκαταλελειμμένο κέντρο της πόλης. Αργότερα, ο εξηλεκτρισμός του δικτύου (δημιουργία τραμ) επέτρεψε μείωση του κόστους, αύξηση των επενδύσεων και δημιουργία προαστίων με καλύτερες κατοικίες. Όταν πια το τραμ έγινε δημόσιο ή εξασφαλίθηκαν φτηνά εισιτήρια για τους εργάτες, τότε και τα φτωχότερα λαϊκά στρώματα άρχισαν να εγκαθίστανται στα όρια της πόλης. Η δημιουργία αρχικά του τραμ και στη συνέχεια του μετρό (Λονδίνο 1867, Παρίσι 1900, Βιέννη 1904, Βερολίνο 1908) που διανύει όλο και γρηγορότερα μεγαλύτερες αποστάσεις συνέβαλε καθοριστικά στη γρήγορη εξάπλωση του αστικού ιστού και στην ανάπτυξη παραθεριστικής κατοικίας, που απευθύνθηκε κυρίως σε αστούς και αργότερα σε μεσοαστούς (Pinol 2002, Benevolo 1997). Οι πόλεις γρήγορα αύξησαν τον πληθυσμό τους και κατέλαβαν ολοένα και μεγαλύτερη έκταση γύρω τους.

Συνοδευτικό βιβλίο 1

Διαβάστε τώρα από το ΣΒ 1 τις σελ. 137-139.

Οι σημαντικότερες αλλαγές αυτού του αιώνα στο τοπίο της πόλης (πέρασμα από αστικοποίηση σε προαστιοποίηση) προέρχονται από τη δυνατότητα δημιουργίας νέων δικτύων καθώς και μαζικής παραγωγής φτηνών κατοικιών που στέγα-

ζαν εκατομμύρια ανθρώπων. Παρ' όλα αυτά, το 1906 άνω του 60% της απασχόλησης συγκεντρωνόταν στα προάστια του Παρισιού, στο κέντρο του οποίου παρέμενε σχεδόν το 40% (PinoI, 2002). Σε πολλές πόλεις, το κέντρο διατηρούσε ακόμα την παραδοσιακή βιομηχανία της υφαντουργίας, ξύλου, ένδυσης και μεταλλουργίας, ενώ ορισμένα πιο υποβαθμισμένα προάστια δέχονταν τη χημική βιομηχανία, την κεραμική και την υαλουργία...

Σημαντικές αλλαγές στο εσωτερικό των πόλεων έγιναν επίσης με τη δημιουργία αποχετευτικού συστήματος και συστήματος ύδρευσης, που, όμως, δεν κάλυπτε ακόμα όλη την έκταση της πόλης, την κατασκευή διαδρόμων για πεζούς, το φωτισμό του κέντρου των πόλεων, τη δημιουργία πάρκων ιδιαίτερα στις πολυτελείς προαστιακές συνοικίες,²³ και τη σύσταση πολεοδομικών κανονισμών. Το ζήτημα της μαζικής στέγασης των εργατών αποτέλεσε ταυτόχρονα αίτημα των κοινωνικών κινημάτων και επαναστάσεων και μέθοδο κοινωνικής ενσωμάτωσης για την αποτροπή μιας πιθανής επανάστασης.²⁴ Όλα αυτά παγιώνουν τον κοινωνικό διαχωρισμό στο χώρο των ευρωπαϊκών πόλεων.

Οι ιδέες του διαφωτισμού, ιδιαίτερα ο ορθολογισμός και στη συνέχεια ο λογικός θετικισμός, επέδρασαν αποφασιστικά στις αντιλήψεις που επικράτησαν στη Γεωγραφία. Αντίστοιχη είναι η κατάσταση στο σχεδιασμό των πόλεων. Οι πολεοδόμοι συμφωνούσαν στο ότι με έναν επιστημονικό σχεδιασμό των πόλεων μπορούσαν να πετύχουν καλύτερα αποτελέσματα διαβίωσης και γενικότερα οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης. Οι αντιλήψεις αυτές ενισχύονταν από την επιτακτική ανάγκη γρήγορης ανοικοδόμησης των κατεστραμμένων από τους συνεχείς πολέμους περιοχών της Ευρώπης και μαζικής στέγασης των πληθυσμών που συνέρρεαν στις πόλεις. Για παράδειγμα, στη Μ. Βρετανία αμέσως μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο δόθηκαν 170.000 νέες κατοικίες· η παραγωγή κατοικίας αυξανόταν κατά κανόνα σε συγκροτήματα εργατικών κατοικιών, η τάση, όμως, αυτή ανακόπηκε λόγω της οικονομικής κρίσης του 1930 και της επικράτησης των συντηρητικών. Έδωσε, ωστόσο, δείγματα γραφής για τα νέα προγράμματα κοινωνικής κατοικίας που υλοποιήθηκαν μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (Καρούδης 2006: 215). Όπου επικρατούσαν οι σοσιαλιστές υλοποιούσαν προγράμματα οικιστικής ανάπτυξης, όπως για παράδειγμα στη Βιέννη, όπου το 1933 χτίστηκαν περίπου 60.000 διαμερίσματα σε συγκροτήματα εργατικών κατοικιών με κήπους (Lavedan 1959: 370 και Καρούδης 2006: 217)· από την άλλη, όμως, υποχωρούσαν συστηματικά οι ιδέες της αισθητικής της Σχολής της Βιέννης που ερμηνεύτηκαν ως ελιτίστικες ιδέες και αποδυναμώθηκαν πολύ μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (Ragon 1986: 155).

Στη Γερμανία, που δεν χαρακτηριζόταν από τη δημιουργία υπερτροφικών πόλεων, αλλά από ένα πιο εξισορροπημένο οικιστικό δίκτυο, μόνο στο Δήμο της

²³ Εξάιρεση αποτελεί το Victoria Park του Λονδίνου που προοριζόταν για μεσοαστική συνοικία που όμως λόγω κακής σύνδεσης με την πόλη έγινε εργατική συνοικία (PinoI: 148-149).

²⁴ Όπως έλεγε ένα στέλεχος της αγγλικής κυβέρνησης «τα χρήματα που θα ξοδέψουμε για την κατοικία είναι ασπίδα απέναντι στον Μπολσεβικισμό και την Επανάσταση» (P. Ambrose, 1994. *Urban process and Power*. Routledge, London, σ. 105. Σημείωση από το Καρούδης: 211).

Φραγκφούρτης χτίστηκαν 3.600 κατοικίες μεταξύ 1926-1927 και προβλέπονταν²⁵ 16.000 για τα επόμενα 4 χρόνια, που, εντούτοις, δεν ολοκληρώθηκε λόγω της κρίσης του 1930 (Καρύδης: 215). Στη Γαλλία επικράτησε η γρήγορη κατασκευή μεγάλων συγκροτημάτων κατοικιών, χωρίς την απαραίτητη πρόβλεψη κοινωνικών υπηρεσιών, και η ολοένα και μεγαλύτερη συγκέντρωση του πληθυσμού στην πρωτεύουσα, παρά τις προτάσεις γνωστών πολεοδόμων που παρότρυναν από νωρίς στην αποκέντρωση. Παράλληλα, σε πολλές ευρωπαϊκές πόλεις, αμέσως μετά τον πόλεμο, η καταστροφή πολλών τμημάτων τους οδήγησε στη γένεση της ιδέας της «αστικής ανανέωσης», που εφαρμόστηκε σε πολλές περιπτώσεις δένοντας τον παρελθόντα αστικό ιστό με μοντέρνες επεμβάσεις ακόμα και στο κέντρο της πόλης.

Στις αρχές του 20ού αιώνα, μια σειρά κινήματα καλλιτεχνών και αρχιτεκτόνων δημιουργήθηκαν μπροστά στην κρίση των πόλεων και τη μαζική συρροή αστέγων σε αυτές. Ιδιαίτερα σημαντικό ήταν το κίνημα της Σχολής Bauhaus (Μπαουχάουζ) από το 1914 με κεντρική μορφή τον W. Gropius στη Βαϊμάρη που προσπάθησε να συνενώσει καλλιτεχνικές με τεχνικές δραστηριότητες. Η κατοικία αλλά και κάθε αντικείμενο χρήσης θεωρήθηκαν πλέον μαζικά καταναλωτικά προϊόντα και έπρεπε να αποκτήσουν μια φόρμα που θα μπορούσε να αναπαραχθεί μέσω της βιομηχανίας και να απευθύνεται σε όλους (Κόνραντς 1977, Καρύδης 2006: 212).

Στην πρώτη μετεπαναστατική περίοδο της τότε Σοβιετικής Ένωσης, και ιδιαίτερα μεταξύ 1925-1935, οι πολεοδόμοι φαίνεται πως βρήκαν ιδιαίτερα μεγάλο πεδίο δράσης μιας και προγραμματίστηκε η δημιουργία 120 νέων πόλεων. Στην κατεύθυνση αυτή αναπτύχθηκε μια μεγάλη συζήτηση για τον τρόπο με τον οποίο θα «πέθαινε η καπιταλιστική μητρόπολη» και θα σχεδιάζονταν «νέες πόλεις», έτσι ώστε να ανταποκρίνονται στη δημιουργία ενός «άλλου τρόπου ζωής»²⁶ που θα δημιουργούσε τον νέο άνθρωπο.²⁷ Από τη μια, οι «πολεοδομιστές» (urbanistes) πρότειναν τη δημιουργία νέων πόλεων 40.000-50.000 κατοίκων με κοινοβιακές μονάδες 4.000-10.000 κατοίκων και, από την άλλη, οι «αποπολεοδομιστές» (desurbanistes) πρότειναν τη διάλυση της πόλης μέσα από τη δημιουργία πολλών γραμμικών πόλεων που θα οργανώνονταν βάσει δικτύων ηλεκτρισμού που θα κάλυπταν όλη την έκταση της χώρας και θα έδιναν δυνατότητα ταυτόχρονης εγγύτητας στις αγροτικές και βιομηχανικές περιοχές που θα αναπτύσσονταν κατά μήκος οδών και σιδηροδρόμων, αναπτύσσοντας ιδιαίτερα τις μαζικές επικοινωνίες και τις λεγόμενες κυλιόμενες κατοικίες.²⁸ Η υλοποίηση τελικά μιας ενδιάμεσης συμβιβαστικής, όπως ονομάστηκε, πρότασης του M. Okhitovich στη Μόσχα φαίνεται

²⁵ Το πρόγραμμα υπέγραφε ο Ernst May κριτικάροντας τις ρομαντικές θεωρήσεις για την πόλη και προωθώντας τη μαζική συλλογική τυποποιημένη κατοικία με κοινόχρηστους χώρους.

²⁶ Διάλεξη του Anatole Kopp το 1977, βλ. Roncayolo, Paquot: 529.

²⁷ Για την κατανόηση του υπόβαθρου όπου στηρίχθηκε αυτός ο προβληματισμός που αργότερα στην Ευρώπη δημιούργησε πολλές έρευνες για τον τρόπο ζωής (mode de vie), βλέπε και το έργο του Τρότσκι *Voprossy Byta* (Το ζήτημα του τρόπου ζωής) που δημοσιεύτηκε στη Μόσχα το 1923.

²⁸ Κείμενο του Frederick Starr 1977, βλ. Roncayolo, Paquot: 539.

αρκετά επηρεασμένη από τη σχολή του Μπαουχάουζ και προωθεί την ιδέα της γειτονιάς που προσέφερε μέσα στα όρια της όλες τις κοινωνικές εξυπηρετήσεις.²⁹ Ο προβληματισμός γύρω από τις μελλοντικές πόλεις φαίνεται πως εντείνεται ιδιαίτερα μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση, οπότε έχουμε δεκάδες μανιφέστα και ομάδες που προτρέπουν στην υλοποίηση των ιδεών τους.³⁰ Η διαδικασία αυτή ανακόπηκε πάντως μετά τη δεκαετία του 1930 με την επικράτηση του Στάλιν και την υποχρεωτική εξορία ή αυτοεξορία των γνωστότερων καλλιτεχνών και πολεοδόμων, οπότε κυριαρχεί η ιδέα της δημιουργίας μνημειακών μεγάλων έργων που θα ανταγωνίζονται αυτά της Δυτικής Ευρώπης. Η τάση αυτή κυριαρχεί πλήρως μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο οπότε δημιουργούνται τα γνωστά μπλόκ πολυώροφων εργατικών κατοικιών.

Η σημαντικότερη πάντως συμβολή στη διαμόρφωση των σύγχρονων δυτικοευρωπαϊκών και ορισμένων μεσογειακών πόλεων προέρχεται από τα Διεθνή Συνέδρια Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής (CIAM), που ακολούθησαν και έθεσαν το ζήτημα της σχέσης του κτηρίου με τον κοινωνικό και οικονομικό του περίγυρο. Ξεκίνησαν κριτικάροντας την απάνθρωπη πόλη όπου ζούσαν, δεν μπόρεσαν όμως να υλοποιήσουν την αντικατάστασή της από μία καλύτερη, λόγω της εμμονής των περισσότερων στη λειτουργικότητα μόνο των πόλεων, με το σύνθημα του Μοντερνισμού «η μορφή ακολουθεί τη λειτουργία».³¹ Τελικά, η γνωστή Χάρτα των Αθηνών που δημοσιεύτηκε από τον Le Corbusier, συνοψίζει τις ιδέες «για την λειτουργική πόλη» του IV CIAM (1933). Η Χάρτα αυτή είναι, ίσως, όπως σημειώνει ο Γ. Σημαιοφορίδης, «το πιο αμφιλεγόμενο κείμενο του μοντέρνου κινήματος (...) Θεωρείται από πολλούς ως υπαίτια για την κατάπτωση των πόλεων κατά την περίοδο της μεταπολεμικής ανοικοδόμησης, ιδίως τις δεκαετίες '50 και '60, (ενώ άλλοι) (...) συνεχίζουν να τη θεωρούν ως ένα ανεκπλήρωτο μανιφέστο της πολεοδομίας του Μοντέρνου Κινήματος που συνοψίζει ταυτόχρονα τις προσπάθειες του 19ου και 20ού αιώνα για την αντιμετώπιση των προβλημάτων των πόλεων» (αποσπάσματα από εισαγωγή στο Le Corbusier 1987: 7).

Η επιρροή των ιδεών των CIAM ήταν ιδιαίτερα καθοριστική το επόμενο διάστημα και παρά το ότι άνθισε προπολεμικά έγινε ιδιαίτερα γνωστή μεταπολεμικά. Κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου οι ιδέες αυτές βρίσκουν έδαφος περισσότερο στη Βόρεια Κεντρική και Νότια Αμερική παρά στην Ευρώπη,

²⁹ Βλέπε Kopp A.: 227-235 και Ostrowski W. 1968. *L'urbanisme contemporain*: 150-180, αναφορά στο Καρύδης 2006: 231-239.

³⁰ Μία συλλογή από αυτά μπορεί κανείς να βρει στο Κόνραντς 1977.

³¹ Ο Le Corbusier, όπως και ο Cerda, ξεκινά από έναν προβληματισμό σχετικό με τον καθορισμό της ανθρώπινης φύσης. Σε αντίθεση, όμως, με την πρόταση του Cerda, που έθετε στο κέντρο του προβληματισμού τις ανέσεις και την επικοινωνία των ανθρώπων, οι νέες ιδέες επηρεάζονται από την καπιταλιστική έννοια της εργατικής δύναμης υποβαθμίζοντας την ανθρώπινη φύση σε τρεις συνιστώσες: την κατοικία, την εργασία και την αναψυχή (εισαγωγή του A. Lopes Aberastouri στο: Cerda 1979:56). Θεωρητικά, όμως, η διαίρεση αυτή είχε ήδη προταθεί από τους εγκυκλοπαιδιστές από την εποχή του Διαφωτισμού και είχε επηρεάσει και τα σημαντικότερα κοινωνικά κινήματα, αν λάβουμε υπόψη το πρόσφατα κοινωνικό αίτημα των τριών 8 (εργασία, ξεκούραση, αναψυχή) στις μαζικές εργατικές απεργίες του τέλους του προηγούμενου αιώνα.

όπου κυριαρχούσε η καταστροφή και όχι η δημιουργία πόλεων. Μεταπολεμικά, όμως, οι ιδέες αυτές επηρέασαν καθοριστικά τη διαμόρφωση των πόλεων. Η ιδέα δημιουργίας νέων πόλεων ή πόλων έλξης, βασισμένων στις ιδέες της κηπούπολης και στις αρχές της χάρτας των Αθηνών, φαίνεται πως το επόμενο διάστημα επικράτησε σε πολλές βορειο-ευρωπαϊκές χώρες.

Στην Αγγλία κυριάρχησε για καιρό ο φυσικός σχεδιασμός που όμως μεταπολεμικά επηρεάστηκε καθοριστικά από τις ιδέες της κηπούπολης και του CIAM. Η δημιουργία 15 νέων προσχεδιασμένων πόλεων³² μετά τον Πόλεμο (με χαρακτηριστικό το Harlow), λειτούργησαν ως μέσο ενσωμάτωσης των διαφορετικών κοινωνικο-οικονομικών στρωμάτων στη βρετανική κοινωνία αλλά προκάλεσαν έναν έντονο προβληματισμό: για παράδειγμα, το 1/4 του πληθυσμού των νέων αγγλικών πόλεων δεν εργαζόταν σε αυτές ενώ μεγάλο μέρος των εργαζομένων σε αυτές προερχόταν από άλλες περιοχές. Μετά το 1965, με τη μαζική είσοδο του ΙΧ αυτοκινήτου, οι πόλεις σχεδιάζονταν πλέον πλήρως εξαρτημένες από αυτό (Washington, Rucorn, κ.ά.), πράγμα που δέχτηκε σοβαρή κριτική μετά τη δεκαετία του 1960. Η «αναφορά της κίνησης στις πόλεις» του Buchaman C. (HMSO, 1963, *Traffic in towns*, Penguin Books, στο Ragon: 111) ήταν ίσως από τις πρώτες στην Ευρώπη που προέβλεπαν τη γεωμετρική αύξηση των αυτοκινήτων και τις δυσμενείς επιπτώσεις από αυτό. Επίσης, παρά τις αντίθετες προσπάθειες, οι περισσότερες από τις νέες πόλεις φαίνεται πως κατέληξαν να είναι αρκετά ομοιογενείς επαναλαμβάνοντας έτσι τον κοινωνικο-χωρικό διαχωρισμό στην πόλη.

Στη Γαλλία κυριάρχησε για καιρό η κρατική παρέμβαση στον πολεοδομικό σχεδιασμό που με έμμεσο τρόπο ενίσχυε το μεγάλο ιδιωτικό κεφάλαιο, ενώ μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο επικράτησε τελικά η λογική της μαζικής και φτηνής στέγασης σε πύργους ενοτήτων κατοικίας.³³ Οι κριτικές αυτού του μοντέλου εντάθηκαν τα επόμενα χρόνια (Choay 1965 και Lefebvre 1968). Εξάλλου, η ιδέα της αποκέντρωσης και της κατοίκησης σε μικρές ιδιόκτητες κατοικίες επανήρθε σαν πλαίσιο τρόπου ζωής που αφήνει τον άνθρωπο να δημιουργήσει (να ποιήσει) το χώρο του (Lefebvre, στο Haumont κ.ά. 1967). Στις αρχές της δεκαετίας 1960 δημιουργήθηκαν 9 νέες πόλεις (οι 5 στο Παρίσι),³⁴ οι οποίες ενσωματώθηκαν στις κο-

³² Ο Patrick Abercombie στα μέσα του Πολέμου (1943), επηρεασμένος από τις ιδέες του Howard και τις κατευθύνσεις του Barlow για δορυφόρες πόλεις (1935), σχεδίασε το πλάνο του Λονδίνου στο οποίο προβλέπονταν 8 πόλεις δορυφόροι 50-80.000 κατοίκων. Το πλάνο αυτό θεωρήθηκε ως μοντέλο αστικής ανάπτυξης (Ragon 1986: 101-111).

³³ Το έργο του Le Corbusier βρήκε πολλές δυσκολίες μέχρι να υλοποιηθεί τελικά αρκετά αποδυναμωμένο από την κεντρική του θεώρηση. Τα πρώτα πειράματα δημιουργίας πύργων ενοτήτων κατοικίας στη Μασσαλία προκάλεσαν σοβαρές αντιδράσεις από πολλούς αρχιτέκτονες και ψυχολόγους που θεώρησαν ότι τα κτήρια αυτά θα τρέλαιναν τελικά τους κατοίκους τους (Ragon: 120). Παρ' όλα αυτά το πείραμα επαναλήφθηκε και σε άλλες πόλεις της Γαλλίας, μέχρι που (αποστεωμένο από το πραγματικό κοινωνικό του περιεχόμενο) έφτασε να θεωρηθεί βάση για την κατασκευή των λεγόμενων Grands Ensembles, πολλά από τα οποία διέθεταν εκτός από ιδιόκτητες κατοικίες ένα ποσοστό διαμερισμάτων με ελεγχόμενο ενοίκιο (HLM).

³⁴ Η απόφαση αυτή έρχεται σαν συνέχεια της θεωρίας των πόλων ανάπτυξης που φαίνεται να επικρατεί στην Ευρώπη από το 1960 μέχρι και το τέλος της δεκαετίας 1970 (Καρούδης: 343).

ντινές μητροπόλεις. Στα τέλη της δεκαετίας του 1960 η τάση αποκέντρωσης έφτασε τελικά και στη Γαλλία, που αποφάσισε την ενίσχυση των λεγόμενων Εξισορροπητικών Μητροπόλεων και την προκαταρκτική δέσμευση από το κράτος περιοχών γης όπου θα μπορούσε μελλοντικά να χτίσει κοινωνικές κατοικίες και δημόσια κτήρια. Όμως, ούτε και αυτό έλυσε το στεγαστικό πρόβλημα της Γαλλίας που εντάθηκε από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 λόγω της σταδιακής εγκατάλειψης της κοινωνικής πολιτικής κατοικίας. Όπως φαίνεται από τα πρόσφατα γεγονότα του 21ου αιώνα στα προάστια και τις μαζικές εξεγέρσεις των νέων σε αυτά, το ζήτημα των απάνθρωπων συνθηκών διαβίωσης σε πύργους – υπνωτήρια όχι μόνο παραμένει αλλά εντείνεται.³⁵

Στην πρώην ΕΣΣΔ μετά τη δεκαετία του 1950 επικράτησε το διεθνές κατασκευαστικό ύφος και η προσπάθεια της να δώσει ένα στίγμα διεθνούς κυριαρχίας σε ανταγωνισμό με τις ΗΠΑ μέσω της κατασκευής μεγάλων και επιβλητικών έργων (Ragon: 165), ξεχνώντας, έτσι, τις προτάσεις των πρώτων μετεπαναστατικών αρχιτεκτόνων που ήθελαν κατασκευές και συνοικίες σε ανθρώπινη κλίμακα (Καρύδης: 239). Η ΕΣΣΔ θεωρείται πάντως πρωτοπόρα στον κοινωνικό χαρακτήρα της πολεοδομίας. Γύρω από τις μεγάλες πόλεις όπως η Μόσχα, δημιουργήθηκαν πόλεις-δορυφόροι που προσέφεραν πολύ περισσότερα τετραγωνικά κατοικίας ανά άτομο απ' ό,τι στο κέντρο καθώς και όλες τις κοινωνικές εξυπηρετήσεις ανά ομάδα κατοικιών, 5μ² πρασίνου ανά άτομο και ζώνες αθλητισμού (Ragon: 165-166). Οι περισσότερες, όμως, ακολουθούσαν το γνωστό μοντέλο των «άχαρων πύργων» κοινωνικής κατοικίας που προκαλεί πολλά ψυχολογικά προβλήματα. Στην Ολλανδία, τη Σουηδία, τη Φιλανδία και τη Δανία επικρατούν κυρίως οι ιδέες της πόλης-κήπου και των νέων δορυφορικών πόλεων που φαίνεται πως είχαν μεγάλη επιτυχία, πράγμα που δεν φαίνεται να πέτυχαν οι νέες γαλλικές πόλεις (Ragon: 89). Όμως και εδώ, φαίνεται να επικρατεί μετά το στυλ των μεγάλων πύργων, αναιρώντας, έτσι, στην πράξη τις βασικές ιδέες των πολεοδόμων της εποχής και υπακούοντας περισσότερο στις απαιτήσεις του κεφαλαίου.

Τελικά, στη Βόρεια Ευρώπη, η πολεοδομία, σαν επέκταση του φορντισμού στην παραγωγή, συνέβαλε στη δημιουργία μιας «φορντικής πόλης», αποσυνθέτοντάς την σε στοιχειώδεις λειτουργίες και εντείνοντας τις κοινωνικο-χωρικές ανισότητες (Ascher 1995: 91). Η αντίληψη αυτή σε συνδυασμό με τη λογική της γρήγορης (οικονομικής μόνο) ανάπτυξης ήταν καθοριστική και στον τρόπο αντιμετώπισης του φυσικού περιβάλλοντος, που δέχτηκε τελικά τις σημαντικότερες αρνητικές επιπτώσεις από τη γρήγορη εξάπλωση των βιομηχανικών ζωνών, των εντατικά εκμεταλλευόμενων αγροτικών περιοχών, των μεγάλων έργων, από τη διάδοση του αυτοκινήτου (Bookchin 1979) αλλά και από τη γεωμετρικά αυξανόμενη καταπόνηση και τις συμβολικές απεικονίσεις της (Baudrillard 1970).

³⁵ Παρά τις κυβερνητικές αποφάσεις ακόμα και ολοκληρωτικής καταστροφής και αντικατάστασης ορισμένων πύργων με άλλα πιο ανθρώπινα συγκροτήματα κατοικιών.

6.4.2 Οι πόλεις της Μεσογειακής Ευρώπης

Οι διαδρομές των μεσογειακών πόλεων φαίνεται να είναι συγκρίσιμες μεταξύ τους, ενώ για ιστορικούς λόγους διέφεραν από αυτές της Βόρειας και ιδιαίτερα της Βορειοδυτικής Ευρώπης. Μερικές μάλιστα φαίνεται να είχαν αρκετά κοινά χαρακτηριστικά στον τρόπο ανάπτυξής τους με τις μεσογειακές πόλεις της Β. Αφρικής και της Λατινικής Αμερικής (Petrovouli 2003: 22). Τα κυριότερα σχετίζονται με την αυθόρμητη αστικοποίηση, την ισχνή πολεοδομία και την άνευ όρων παραχώρηση του δημόσιου χώρου στο ιδιωτικό κεφάλαιο τουλάχιστον μέχρι τα τέλη του 20ού αιώνα.

Σε πολλές μεσογειακές πόλεις εφαρμόστηκαν οι ιδέες της πολεοδομίας όπως αυτή διαμορφώθηκε στις αρχές του 20ού αιώνα, αυτές όμως μάλλον εγκαταλείφθηκαν σύντομα μεταπολεμικά. Παραδείγματα σημαντικών αστικών επεμβάσεων στην αρχή του αιώνα σε μεσογειακές πόλεις έχουμε αρκετά, ιδιαίτερα στις βορειότερες περιοχές της Μεσογειακής Ευρώπης όπως στην Ισπανία (Βαρκελώνη, Μαδρίτη), την Ιταλία (Μιλάνο), τη Γαλλία (Μασσαλία, Τουλούζη) και την Ελλάδα (Θεσσαλονίκη, αλλά και Αθήνα το Μεσοπόλεμο): όμως, δεν θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι στο σύνολο των μεσογειακών πόλεων κυριάρχησε η οργανωμένη δόμηση βασισμένη σε λειτουργικά μοντέλα. Στην Ελλάδα, η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης από τον Ernest Hébrard αποτελεί σύμφωνα με τον Lavedan το πρώτο μεγάλο έργο της ευρωπαϊκής πολεοδομίας του 20ού αιώνα (Lavedan 1933: 159), την πρώτη υλική πραγμάτωση μιας νέας πολεοδομικής αντίληψης (Καραδήμου - Γερόλυμπου 1995: 35). Στη συνέχεια, όμως, οι ιδέες του μοντέρνου κινήματος βρήκαν μικρότερη απήχηση στην Ελλάδα παρά το ότι η «Χάρτα των Αθηνών» συντάχθηκε σε αυτήν.

Αντίθετα, βρίσκουμε και εδώ ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά μεσογειακών και λατινοαμερικάνικων πόλεων, που οφείλονται στον ιδιαίτερο τρόπο ανάπτυξής τους, μεταξύ των οποίων είναι: η πρόσφατη δημιουργία των κρατών-εθνών (μεταξύ 1860-1910), η αργή εφαρμογή της αγροτικής μεταρρύθμισης, η αστική ανάπτυξη πριν την βιομηχανική³⁶ και η αστικοποίηση χωρίς εκβιομηχάνιση, η χωρική επέκταση των πόλεων πριν τη δημιουργία των απαραίτητων υποδομών και δικτύων, ο δυναμικός ρόλος της άτυπης οικονομίας, η σύντομη ιστορία πολεοδομικών παρεμβάσεων του 19ου κυρίως αιώνα, η λεγόμενη «αυθόρμητη αστικοποίηση» που αρχίζει να εμφανίζεται στις αρχές του 20ού αιώνα και αποδυναμώνεται μετά τη δεκαετία του 1970, καθώς και η παραχώρηση του αστικού και περιαστικού χώρου στη μικρο-ιδιοκτησία, διαδικασία που κυριαρχεί μεταπολεμικά (Λεοντίδου 1989/ 2001, Petrovouli 2003). Τα χαρακτηριστικά αυτά, τα οποία δεν συναντιούνται στις χώρες της Βόρειας Ευρώπης, οι οποίες, καθώς διέρχονταν από

³⁶ Η ιστορία της Μεσογείου είναι ιστορία των πόλεων της (Braudel 1990). Όπως είδαμε παραπάνω, τον 16ο αιώνα η Μεσόγειος διέθετε τα μεγαλύτερα και παλαιότερα αστικά κέντρα της Ευρώπης, ενώ στη Βόρεια Ευρώπη οι πόλεις ήταν σχετικά νέες. Η παράδοση της κατοίκησης στην πόλη είναι μεγάλη και αφορά όλες τις πόλεις γύρω από τη Μεσόγειο και όχι μόνο τις ευρωπαϊκές (Aymard 1985, στο Braudel 1985: 193).

την πρόιμη καπιταλιστική και βιομηχανική ανάπτυξη τους, δέχτηκαν την αποφασιστική επιρροή του ορθολογισμού στον αστικό σχεδιασμό, ερμηνεύτηκαν λανθασμένα από παλαιότερους συγγραφείς ως υπόλοιπα προκαπιταλιστικών δομών που έτειναν να εξαλειφθούν (για την κριτική σε αυτό βλέπε Λεοντίδου 1989/2001). Η πιο πρόσφατη κριτική δεν μένει μόνο σε ζητήματα που σχετίζονται με την αστικοποίηση χωρίς εκβιομηχάνιση, αλλά αναδεικνύει το πολιτιστικό υπόβαθρο της νεωτερικότητας και μετανεωτερικότητας πάνω στο οποίο αναπτύχθηκε η μεσογειακή πόλη (Λεοντίδου 2005/ 2007: 217-226, 266-269).

Μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, οι επιπτώσεις της ιδιαίτερα διαφορετικής βιομηχανικής ανάπτυξης, που έγινε μέσω μεγάλων παραχωρήσεων δημόσιων εκτάσεων στον ιδιωτικό τομέα για το σκοπό αυτόν (βλέπε σχέδιο Μάρσαλ), αλλά και των πληθυσμιακών μετακινήσεων προς τα μεγάλα αστικά κέντρα για διάφορους κοινωνικοοικονομικούς και πολιτικούς λόγους, προκάλεσαν έντονη δημογραφική αύξηση (Πίνακας 6.1) και μια μορφή βίαιης αστικοποίησης που δημιουργήσε ποιοτικές τομές στις αστικές μεσογειακές κοινωνίες και σοβαρά προβλήματα στο περιβάλλον (Petropoulou 2003).

Αποτέλεσμα των παραπάνω ιδιαιτεροτήτων είναι ένα μεσογειακό αστικό τοπίο ιδιαίτερα διαφορετικό από αυτό του Βορρά (Leontidou 1990/2006, Vallat 2000, Μαλούτας 2000/2002, Μαρμαράς, 2002). Από μορφολογική άποψη, αυτό που ενώνει τις μεσογειακές πόλεις είναι η ποικιλία τους, η διαφορετικότητά τους και η «αυθόρμητη ανάπτυξη» τους, θετικά στοιχεία που όμως συνδυάζονται αρνητικά με την ανεξέλεγκτη δόμηση σε όλους τους τύπους χρήσης γης και την πελαταιακή πολιτική αντίληψη στην παραγωγή του χώρου (Petropoulou 2003 και 2007). Ειδικότερα, η λεγόμενη αυθόρμητη δόμηση (λαϊκή αυτοστέγαση σε μικρά οικόπεδα συνήθως εκτός σχεδίου πόλεως), η μεσοαστική αυθαίρετη δόμηση εντός ή εκτός σχεδίου πόλεως, αλλά και η κατασκευή πολυώροφων πολυκατοικιών (μέσω της αντιπαροχής στην περίπτωση της Ελλάδας, ή άλλων παρόμοιων μορφών ανταλλαγής σε άλλες χώρες) συνιστούν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά στις περισσότερες μεσογειακές αλλά και λατινοαμερικάνικες πόλεις (Petropoulou 2007). Δεδομένου ότι η κοινωνική κατοικία απευθύνθηκε μόνο σε μισθωτούς, τη στιγμή που στις χώρες αυτές κυριαρχούσε η άτυπη οικονομία, η αυτοστέγαση και η κατασκευή πολυκατοικιών συνέβαλαν στην επίλυση του στεγαστικού προβλήματος με άλλο τρόπο από αυτόν που κυριάρχησε στη Βόρεια Ευρώπη (όπως, π.χ., η δημιουργία κοινωνικής κατοικίας σε μεγάλα απρόσωπα συγκροτήματα κατοικιών στη Γαλλία). Προκάλεσαν, όμως, σοβαρά περιβαλλοντικά και κοινωνικά προβλήματα που σχετίζονται με την έλλειψη κοινόχρηστων χώρων, την έντονη κυκλοφοριακή συμφόρηση και τις υποβαθμισμένες συνθήκες ζωής στις έντονα πυκνοδομημένες περιοχές της πόλης (Φιλίπιδης 1990, Μαρμαράς 2002). Γενικότερα, πάντως, μετά τη δεκαετία 1970 η λαϊκή αυτοστέγαση περιορίζεται (Leontidou 1990/2006). Παράλληλα, γενικεύεται η εκτός σχεδίου δόμηση σε όλες τις χρήσεις γης και από όλα τα κοινωνικά στρώματα.³⁷

³⁷ Petropoulou, Weber, Hirsch 2002, Weber κ.ά. 2005, και Leontidou, Marmaras, Kourliouros, Afouxenidis 2007.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6.1: Πληθυσμιακή εξέλιξη των μεγαλύτερων νοτιότερων ευρωπαϊκών μεσογειακών μητροπόλεων 1900-2000

Χώρα	Ευρωπαϊκή Μεσογειακή Μητρόπολη 2*	Πληθυσμός (χιλιάδες κάτοικοι) ****				(%) Πληθυσμός μητρόπολης/ πληθυσμό χώρας
		1900*	1950*	1998*	2000***	1998*
Ισπανία	Μαδρίτη	540	1.728	4.072	5.100	10,3
	Βαρκελώνη	452	1.815	1.958	4.200	4,9
	Βαλένθια	214	711	1.438	1.375	3,6
Γαλλία*	Μασσαλία	481	744	1.437	1.400	2,4
Ελλάδα	Αθήνα	181	1.389	3.093	3.500	29,4
Ιταλία	Ρώμη	414	1.680	2.982	3.300	5,1
	Νάπολη	610	1.934	3.284	3.000	5,7
Γιουγκοσλαβία	Βελιγράδι	190	575	1.204	1.775	11,3
Πορτογαλία	Λισαβόνα**				2.850	23
Τουρκία	Κωνσταντι- νούπολη	900	1.035	9.000	10.700	13,6
	Σμύρνη	225	270	1.985	2.500	2,6

Ο Πίνακας προέρχεται από το Petroulou 2003: 26.

Πηγές : * Bethemont J. 2001, Géographie de la Méditerranée: 147 ** απογραφή της κάθε χώρας, *** δεδομένα Geopolis 2002. **** Μητροπόλεις άνω των 2εκ. κατοίκων^{2*} Ο ορισμός των ορίων των περιοχών της Μεσογειακής Ευρώπης προέρχεται από το Braudel, 1966 και Bethemont J. 2001: 147.

Συνοδευτικό βιβλίο 1 και Εναλλακτικό Διδακτικό Υλικό

Διαβάστε τώρα το ΣΒ 1, κεφάλαιο 5.7, σελ. 217-226, κεφάλαιο 7.4, σελ. 266-269 και το κεφάλαιο 2.3 από το ΕΔΥ «Οι ανισότητες σε επίπεδο περιφερειών».

Αν θελήσουμε να αναζητήσουμε ένα μοντέλο που να ερμηνεύει την κοινωνικο-χωρική δομή των μεγαλύτερων μεσογειακών πόλεων χρειάζεται να γνωρίζουμε σε ποια εποχή αναφερόμαστε και να λάβουμε υπόψη τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε πόλης. Οι περισσότερες μεγάλες πόλεις, όμως, φαίνεται πως επαλήθευαν μέχρι και τη δεκαετία του 1980 την αντιστροφή του σχήματος (μοντέλου) του Burges, αφού τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα δεν εγκατέλειψαν επί της ουσίας ποτέ το κέντρο της πόλης, ενώ, ταυτόχρονα, η ύπαρξη πολλών συνοικιών λαϊκής αυτοστέγασης στην περιφέρεια της πόλης ολοένα και επεκτείνεται (Vallat 2000, Λεοντίδου 2005/ 07). Από τη δεκαετία του 1980 και μετά, το σχήμα αυτό αλλάζει προς ένα πιο πολύπλοκο σχήμα (Πετροπούλου 2004) που συνδυάζει πλέον διαφορετικά μοντέλα οικολογικής και κοινωνικο-χωρικής δομής της πόλης, με κυρίαρχο

χο το τομεακό μοντέλο του Hoyt. Η αλλαγή αυτή οφείλεται, κατά κύριο λόγο, στην ανάπτυξη των οδικών δικτύων, τη μαζικοποίηση των μέσων μετακίνησης και την κυριαρχία του μοντέλου της μονοκατοικίας στα μεσοαστικά στρώματα, παράγοντες που οδήγησαν σε μαζική «έξοδο» μεσοαστικών κυρίως στρωμάτων προς την περιφέρεια της πόλης. Η έξοδος αυτή έγινε, όμως, επιλεκτικά προς τις καλύτερες από άποψη φυσικού περιβάλλοντος περιοχές (συχνά καταστρέφοντάς τες), αφήνοντας τις πιο υποβαθμισμένες δύσκολα κατοικήσιμες περιοχές σε χαμηλότερου οικονομικού και εκπαιδευτικού επιπέδου κοινωνικά στρώματα (Μαλούτας 2000/2002, Πετροπούλου 2004), ενώ, αργότερα, φαίνεται να εμφανίζονται θύλακες υποβαθμισμένων περιοχών όπου εγκαθίστανται πολύ χαμηλού οικονομικού επιπέδου κοινωνικά στρώματα και μετανάστες (Maloutas 2007).

Η γενίκευση της διαδικασίας της εκτός σχεδίου δόμησης (ή κατά παρέκκλιση της υπάρχουσας νομοθεσίας) για όλα τα κοινωνικά στρώματα και τις χρήσεις γης είναι ένας από τους παράγοντες που επέδρασαν σε αυτή την αλλαγή, η οποία συμβαδίζει με μια «διάχυτη αστικοποίηση» μέχρι τη δεκαετία 1990 (Petroulou 2003, Leontidou κ.ά. 2007) ή/και διάσπαρτη από τα τέλη του 20ού αιώνα.

Η αστική επέκταση σε συνδυασμό με την ολοένα αυξανόμενη και πιο ασύδοτη εκμετάλλευση των φυσικών πόρων πολλών μεσογειακών περιοχών και τις παγκόσμιες κλιματολογικές αλλαγές οδηγούν στη ερημοποίηση πολλών μεσογειακών χώρων, καθώς οικολογικές διαδικασίες, όπως η ολοένα και μεγαλύτερη εξαγωγή αδρανών υλικών, η αποψίλωση των δασών, οι πυρκαγιές και η διάβρωση των εδαφών, είναι μη αναστρέψιμες.

6.4.3 Παρατηρήσεις για τη νεωτερική πολεοδομία

Στο παραπάνω κεφάλαιο εξετάσαμε τη γεωγραφική ιστορία της ευρωπαϊκής πόλης από το Μεσαίωνα μέχρι την εποχή της Νεωτερικότητας. Εστίασαμε στις αλλαγές στη δομή και στο τοπίο της πόλης, παρακολουθώντας ιδιαίτερα τις διαφορές ανάμεσα στις μεσογειακές και βορειο-ευρωπαϊκές πόλεις. Αναζητήσαμε οικονομικές, κοινωνικο-πολιτικές, οικολογικές, και πολιτιστικές διαδικασίες που συνέβαλαν σε αυτές τις διαδικασίες και παρουσιάσαμε συνοπτικά τις σημαντικότερες σχετικές θεωρίες μέχρι και τη δεκαετία του 1960, μετά από την οποία τα πράγματα αλλάζουν.

Μια πρώτη κριτική που δεν αμφισβητούσε, όμως, ακόμα τις λειτουργικές ιδέες και την ποσοτική γεωγραφία, ήρθε από τις μελέτες του Lynch στη Βοστώνη (Αμερική), που βασισμένος στο βιβλίο του Kerpeš (*Η γλώσσα της όρασης*, 1944), προσπάθησε να αποκωδικοποιήσει τους διαφορετικούς τρόπους που αντιλαμβάνεται ο καθένας μας την πόλη χρησιμοποιώντας βασικά αφαιρετικά σημάδια και σύμβολα, προβαίνοντας σε μια πρώτη κριτική από τη σκοπιά της ψυχολογίας.³⁸

³⁸ Οι προσεγγίσεις αυτές μετεξελήθησαν μέχρι τις μέρες μας από ερευνητές που τους έδωσαν και κοινωνική, οικολογική και ιστορική διάσταση (Ramadier T., Petroulou C., κ.ά. 2007).

Η ουσιαστικότερη πάντως κριτική του μοντέλου των μοντέρνων πόλεων και ειδικότερα της πολεοδομίας όπως διαμορφώθηκε στη Βόρεια Ευρώπη έγινε κυρίως από μαρξιστική σκοπιά με βασικούς εκφραστές τον Harvey (1973), τον Lefebvre (1968 και 2000) και τον Castels (1973, 1983 και 1989), ενώ το κίνημα των Καταστασιακών (Situationistes), που επηρέασε και επηρεάστηκε ιδιαίτερα από την εξέγερση του Μάη του 1968 στη Γαλλία, έχει αναρχικές παραδόσεις. Παραθέτουμε αποσπάσματα από την *Κοινωνία του Θεάματος* του Guy Debord.

Πλαίσιο 6.2 Πόλη και ύπαιθρος σήμερα

Η τωρινή στιγμή είναι στιγμή αυτοκαταστροφής του αστικού περιβάλλοντος... Η έκρηξη της πόλης πάνω στην ύπαιθρο που σκεπάστηκε από «άμορφες μάζες αστικών υπολειμμάτων» (Mumford) κυριαρχείται άμεσα από τις επιταγές της κατανάλωσης. Η δικτατορία του αυτοκινήτου –προϊόντος οδηγού της πρώτης φάσης της εμπορευματικής αφθονίας– εγγράφεται στο έδαφος με την κυριαρχία του αυτοκινητόδρομου που εξαρθρώνει τα παλιά κέντρα και επιβάλλει μια όλο και μεγαλύτερη διασπορά. ... Αλλά η τεχνική οργάνωση της κατανάλωσης δε βρίσκεται παρά στο πρώτο στάδιο της γενικής διάλυσης που έκανε έτσι την πόλη να καταναλώνει τον εαυτό της» (...) Η παγκόσμια ιστορία γεννήθηκε στις πόλεις κι ενηλικιώθηκε τη στιγμή της νίκης της πόλης πάνω στην ύπαιθρο. Ο Marx θεωρεί ότι μια από τις μεγαλύτερες επαναστατικές νίκες της αστικής τάξης είναι η υποταγή της υπαίθρου στην πόλη, της οποίας η ατμόσφαιρα χειραφετεί. Αλλά αν η ιστορία τη πόλης είναι ιστορία της ελευθερίας, είναι και εκείνη της τυραννίας, της κρατικής διοίκησης που ελέγχει την ύπαιθρο αλλά και την ίδια την πόλη. Η πόλη δεν μπόρεσε μέχρι τώρα να είναι παρά το έδαφος του αγώνα της ιστορικής ελευθερίας και όχι η απόκτησή της. Η πόλη είναι το περιβάλλον της ιστορίας γιατί είναι συγχρόνως συγκέντρωση της εξουσίας και συνείδηση του παρελθόντος.

Πηγή: Debord 1968/1979: επιλογή από σελίδες 115-121, μτφρ. από το International Situationist 1979: Χωροταξία, Εκδόσεις Άκμων.

Όπως στην επιστημολογία της Γεωγραφίας που είδαμε σε άλλο κεφάλαιο, η κριτική της πόλης κατά τη δεκαετία του 1970 είναι σε μεγάλο βαθμό συνυφασμένη με τις εξεγέρσεις του 1968: από τη μια, η ίδια η έννοια της Πολεοδομίας μπήκε σε κρίση, όπως και όλες οι κοινωνικές επιστήμες και τέχνες της εποχής, από την άλλη, άνοιξε μια πλούσια συζήτηση για την πόλη που περιέλαβε όλες της επιστήμες, τις τέχνες και τη φιλοσοφία. Έτσι, οι περισσότερες θεωρίες που το προηγούμενο διάστημα επιχείρησαν να ερμηνεύσουν την πόλη εξελίχθηκαν κάτω από μια πιο κριτική προσέγγιση. Αντίστοιχα, στη θεωρία του σχεδιασμού αμφισβητήθηκαν οι έννοιες που είχαν καθιερωθεί από τα CIAM και το ενδιαφέρον για τον τρόπο ανάπτυξης των πόλεων του Νότου αυξήθηκε, μιας και αυτές έμπαιναν πλέον στο προσκήνιο δυναμικά, ενώ οι διαδικασίες «αυθόρμητης αστικοποίησης» κυριαρχούσαν.

Η ανάπτυξη των νέων τεχνολογιών, η παγκοσμιοποίηση του κεφαλαίου και η αλλαγή στον τρόπο ζωής των κατοίκων των μεγάλων πόλεων επέφεραν μεγάλες αλλαγές στη δομή τους αλλά και μη αναστρέψιμες αλλαγές στο περιβάλλον. Έτσι τα ζητήματα της προστασίας του ανθρωπογενούς και του φυσικού περιβάλλοντος έγιναν κεντρικά θέματα σε όλη τη συζήτηση που πλέον κυριαρχεί. Η προστασία των παραδοσιακών κέντρων των πόλεων, ο έλεγχος δόμησης και οι απαγορεύσεις επεκτάσεων στις ακτές, στους βιότοπους και στα δάση και σε άλλα τοπία φυσικού κάλλους, καθώς και ζητήματα άμβλυνσης των κοινωνικο-χωρικών αντιθέσεων και κοινωνικής συνοχής, θέματα ανάμειξης των χρήσεων γης και επαναφοράς της γειτονιάς και της σχέσης των πόλεων με το φυσικό περιβάλλον τους (και ιδιαίτερα με το νερό και τα περιστασιακά δάση) είναι ζητήματα που απασχολούν τους σημερινούς γεωγράφους. Σήμερα η γη στις σύγχρονες ευρωπαϊκές πόλεις έχει αποκτήσει σοβαρή υπεραξία από την οποία επωφελούνται πολλές μεγάλες εταιρείες, αλλά και μικρότεροι ιδιώτες αλλά και το ίδιο το κράτος, η εκκλησία και κοινωνικοί φορείς που λειτουργούν ορισμένες φορές ως ιδιώτες (real estate). Χαρακτηριστικά παραδείγματα επεμβάσεων που κατέληξαν να αναπαράγουν παλαιότερα προβλήματα λόγω της επιδίωξης γρήγορου και εύκολου κέρδους από τις μεγάλες ιδιωτικές εταιρείες (αλλά και τους δημόσιους οργανισμούς) βρίσκουμε σε όλες τις ευρωπαϊκές μητροπόλεις: στο Παρίσι, το Λονδίνο, το Βερολίνο, το Μιλάνο, τη Λιλ, τη Βαρκελώνη, το Αμβούργο, το Άμστερνταμ, την Αθήνα και άλλες (ορισμένες περιγράφονται στο Burgel 2007, Καρύδης 2006 και Γοσπονδίνη, Μπεριάτος [επιμ.] 2006). Προβάλλοντας ως σκοπό την ανάδειξη μιας ιδιαίτερης ταυτότητας και την προσέλκυση διεθνών κεφαλαίων, οι περισσότερες από τις αλλαγές αυτές ενέτειναν τους κοινωνικο-χωρικούς διαχωρισμούς στην πόλη και επιβάρυναν το περιβάλλον. Τα ζητήματα αυτά θα απασχολήσουν επόμενα κείμενα.

Άσκηση Αυτοαξιολόγησης 6.3

Ποιες είναι οι σημαντικότερες αλλαγές που παρατηρούμε στο πέρασμα από τη μεσαιωνική στη βιομηχανική πόλη; Υπάρχουν διαφοροποιήσεις ανά γεωγραφική περιοχή, και αν ναι, ποιες;

Άσκηση Αυτοαξιολόγησης 6.4

Ποιες είναι οι βασικές ιδέες του μοντέρνου κινήματος; Αναφέρετε παραδείγματα εφαρμογής τους στον πολεοδομικό σχεδιασμό. Πού εντοπίζεται κυρίως η κριτική ως προς αυτό το κίνημα;

Άσκηση Αυτοαξιολόγησης 6.5

Ποιες οι σημαντικότερες διαφορές των μεσογειακών πόλεων; Αναζητήστε ορισμένες από αυτές σε διαφορετικές εποχές.

Άσκηση Αυτοαξιολόγησης 6.6

Ποιες είναι οι βασικές ιδέες της Σχολής του Σικάγο; Διαλέξτε μία πόλη και παρακολουθήστε τους κοινωνικοχωρικούς διαχωρισμούς και την εξέλιξή τους σε διαφορετικές εποχές. Τι παρατηρείτε;

Ενότητα 6.5

ΑΣΤΙΚΑ ΤΟΠΙΑ ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑΣ

Αργυρώ Λουκάκη

Αν η Αγγλία αποτέλεσε το θερμοκήπιο της Βιομηχανικής Επανάστασης, η σημασία της Γαλλίας για το μοντερνισμό υπήρξε, επίσης, μέγιστη με πολλούς διαφορετικούς τρόπους. Καλλιτεχνικά, επαναστατικά, επιστημονικά, αισθητικά και γεωγραφικά κινήματα έχουν την απαρχή τους στη Γαλλία και το Παρίσι του 19ου και του πρώιμου, ιδιαίτερα, 20ού αιώνα, επαναπροσδιορίζοντας, αφενός, τον μητροπολιτικό και τον περιφερειακό χώρο και, αφετέρου, τους τρόπους με τους οποίους το υποκειμένο κατανοεί τους χώρους αυτούς και τους αναπαριστά στη ζωή και στην τέχνη. Τα γεγονότα του 1848 είχαν διάφορες συνέπειες για τον αστικό χώρο (Harvey 2003), αλλά και ο εθνικισμός με την σειρά του υπήρξε κινητήρια δύναμη, ιδιαίτερα αισθητή στις φάσεις εθνικής κάμψης, όπως αυτή του 1871, όταν η Γαλλία έχασε στον πόλεμο με τη Γερμανία. Συνέπεια αυτής της ήττας υπήρξε μεταξύ άλλων, η έμφαση στο περιφερειακό τοπίο στη ζωγραφική (Wood, Powell, Laclotte [επιμ.] 1985). Τολμάμε, όμως, την υπόθεση ότι η ήττα αυτή οδήγησε στη γνωστή αποστασιοποίηση της Γαλλίας από τη γερμανική γεωγραφική και εν γένει χωρική θεώρηση (για τις διαφορές αιτιοκρατικού-περιφερειακού ρεύματος, βλ. Λεοντίδου 2005/7: 2.3).

Αναζητώντας την κατάργηση των ορίων ανάμεσα στην τέχνη και τη ζωή, αντλώντας έμπνευση από το Παρίσι του πρώιμου μοντερνισμού και τη σαγήνη του, οι δημιουργοί του μοντερνισμού έφεραν στην επιφάνεια ζητήματα όπως η φαντασμαγορία της αστικής ζωής, η σχέση εσωτερικού-εξωτερικού χώρου, η θαυμαστική περιδιάβαση των αστικών τοπίων, η ταυτόχρονη έλξη και αποστροφή προς την καταναλωτική κοινωνία και, γενικότερα, η τρωτότητα και οι ψυχικές ρωγμές του μοντέρνου υποκειμένου, που αποτέλεσαν αντικείμενο της ψυχανάλυσης. Η αρχή του 20ού αιώνα υπήρξε, λοιπόν, μια εξαιρετικά ανήσυχη και δημιουργική εποχή, που ενώ συνέχισε τις επαναστατικές τεχνολογικές αλλαγές, τις οποίες είχε επιφέρει ο 19ος αιώνας, παράλληλα άνοιξε νέους δρόμους με πολλούς τρόπους, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται:

1. Ο αναπροσδιορισμός του ορατού και της πρόσληψης του κόσμου, όπως αποτυπώθηκαν στη μοντέρνα τέχνη, αρχιτεκτονική και πολεοδομία. Κυρίαρχο κίνημα της μοντέρνας τέχνης με αντανάκλασεις στην αρχιτεκτονική και την πολεοδομία υπήρξε ο κυβισμός.
2. Η διερεύνηση του μοντέρνου, τραυματισμένου ψυχισμού του υποκειμένου της αστικής τάξης μέσω της ψυχανάλυσης και του υπερρεαλισμού, με τρόπους που ακολουθούσαν μια εναλλακτική «θεολογία»,¹ η οποία επέτρεπε την ενδυνά-

¹ Για τη «θεολογία» του μοντερνισμού, βλ. Blumenberg (1985), Steiner (2007).

μωση του υποκειμένου στην κατεύθυνση της υπέρβασης των κοινωνικών, χωρικών και αισθητικών εσκαμμένων.

3. Η αντίδραση στην εκβιομηχανισμένη και αποξενωτική αστική πραγματικότητα με τη γλώσσα της τέχνης και ιδιαίτερα με τη στροφή σε χειροποίητες και καμπύλες μορφές υψηλής αισθητικής (Αστ Νουβώ).
4. Οι γόνιμες αναζητήσεις της ριζοσπαστικής σκέψης πάνω σε ζητήματα όπως οι μυθολογικές διαστάσεις του «αρχέγονου» υλικού υποστρώματος των πόλεων, που συνέχισαν αντίστοιχες αναζητήσεις του 19ου αιώνα.
5. Οι επαναπροσεγγίσεις στη σφαίρα της κατανάλωσης και, πιο συγκεκριμένα, στον ιδιωτικό και οικογενειακό χώρο και το ρόλο των γυναικών.
6. Το αστικό περιβάλλον ως τόπος ποίησης, γιορτής και αμφισβήτησης της κυρίαρχης ιδεολογίας ή των κυρίαρχων αφηγήσεων.

Στην εξέταση των διαστάσεων αυτών στρεφόμαστε ευθύς αμέσως.

6.5.1 Υπερρεαλισμός και αστικός χώρος

Ο 20ός αιώνας είναι μήτρα επαναστατικών επιστημονικών και τεχνολογικών καινοτομιών, πολλές από αυτές συνέβησαν στις πρώτες του δεκαετίες και υπήρξαν προδρομικές για άλλες που επακολούθησαν. Για παράδειγμα, ο όρος **αποδόμηση**, που σήμερα αποτελεί λέξη-κλειδί για το μεταμοντερνισμό, πρωτακούσθηκε από τα χείλη του κυβιστή ζωγράφου Delaunay. Πράγματι, ο κυβισμός υπήρξε η πρώτη μεγάλη αισθητική αποδόμηση του 20ού αιώνα, αρχετυπική για όσες επρόκειτο να ακολουθήσουν σύμφωνα με μερικούς ιστορικούς της τέχνης (Lipsey 1988: 59 και Chadwick 1993: 36).

Ο υπερρεαλισμός διερευνά ορισμένα θέματα από κοινού με την ψυχανάλυση, αν και συχνά τα ερμηνεύει διαφορετικά, με σκοπό να αναλύσει το ψυχικό τραύμα που προκαλεί ο μοντέρνος αστικός χώρος, εσωτερικός και εξωτερικός, μέσω εικόνων, και να αντιπαραθέσει διάφορους χωρο-χρόνους (Foster 1993: 168), αστικούς, οικιακούς και προσωπικούς. Θέματα όπως το αμοιβαίο βλέμμα μεταξύ ατόμων,² η σχέση του ατόμου με το χώρο και το παρελθόν ως αρχαία στρωματογραφία, συμβολική ή υλική, που συλλαμβάνουν οι Baudelaire και Proust, θεωρητικοποιήθηκαν από τον πατέρα της ψυχανάλυσης Sigmund Freud³ και τον Benjamin και αναπτύχθηκαν από τους υπερρεαλιστές. Ο Benjamin και ο Ernst Bloch αξιο-

² Ο Giacometti συνδέει το βλέμμα με την αλήθεια και ο Levi-Strauss σχετίζει αυτές τις οπτικές ανταποκρίσεις με «δυσκολίες» (Foster 1993: 201).

³ Για τη σχέση του Freud με το κλασικό ελληνικό παρελθόν ως «πατέρα» και την κρίση ταυτότητας που βίωσε πάνω στην Ακρόπολη της Αθήνας, βλ. Loukaki (2008). Για τη συλλογή αρχαίων αντικειμένων που διατηρούσε, βλ. Gay (1993).

ποιούσαν τον υπερρεαλισμό ως αισθητικό κίνημα για να αναπτύξουν μέσα σε πολιτιστικό πλαίσιο τη μαρξιστική θεωρία για την άνιση ανάπτυξη τρόπων παραγωγής και κοινωνικών σχέσεων, επανεγγράφοντας στην εποχή τους παλιές εικόνες και δομές αίσθησης, δηλαδή τρόπους βιωματικής πρόσληψης της πραγματικότητας. Επίσης, κατάφεραν να αναδείξουν βαθιές σχεσιακές ιδέες για το χώρο και να αποκαλύψουν μεταμορφώσεις του καπιταλισμού, αλλά και των καπιταλιστών ως κοινωνικής τάξης που μπορούν να στραφούν εναντίον του. Τα κείμενα του Benjamin πάνω στην αρχιτεκτονική και την νέα οπτική κατά το τέλος της δεκαετίας του 1920, πάνω στη φαντασμαγορία του γυαλιού και του σιδήρου στις στοές του Παρισιού, ήταν επηρεασμένα από τη συνειδητότητα του ονείρου (Mertins 2005). Ο ίδιος συγκαταλέγεται στους πατριάρχες των μοντέρνων μύθων, όπως αυτός της πόλης-λαβυρίνθου.⁴

Ο υπερρεαλισμός επεξεργάστηκε το ψυχικό και ιστορικό τραύμα⁵ μέσω εικόνων που αντιπαράθετον διάφορες χωροχρονικότητες, γιατί κινείται μεταξύ πληρότητας και απώλειας, σε ένα εκκρεμές που παράγει υποκειμενικές δράσεις και αντίστοιχες χωρικές κατανοήσεις. Η **αύρα**, που τοποθετεί τα αντικείμενα-φορείς της σε χωροχρονική απόσταση από εμάς, όσο κοντά τους και αν βρισκόμαστε (Benjamin 1992), συσχετίζεται με το τραύμα της απώλειας, γιατί η μνήμη που εγείρει απαιτεί συνειδητοποίηση της χρονικής απόστασης και της παρούσας έλλειψης αυθεντικότητας. Ο Benjamin διαλέγεται με το παρελθόν που κατέχει ουσιαστικά την αισθητική θέση του υψηλού (βλ. κεφ. 7). Ενώ η αύρα εξανθρωπίζει τα αντικείμενα, ο φетиχισμός του εμπορεύματος αντικειμενοποιεί τους ανθρώπους.⁶ Κατά τον Foster πρόκειται για ουσιαστική συνειδητοποίηση του μοντερνισμού από τον Baudelaire στον Breton, στο βαθμό που ευνοεί την αντιστοιχία μεταξύ αύρας και συμβολισμού.

Ο Benjamin ήταν και πάλι αμφίσημος, γιατί ενώ υποκλινόταν στην αύρα, διακήρυσσε ότι η φωτογραφική απόδοση επέτρεπε την κατάργηση τόσο αυτής όσο και του μυστηρίου, το οποίο πρέπει να διαλύεται. Στο πλαίσιο μιας νέας οντολογίας του βλέμματος και της πρόσληψης χώρου, φύσης και κόσμου, παρατηρούσε την αλληλεπίδραση ανθρώπου-φύσης μέσω των δυνατοτήτων που παρέχει η φωτογραφία. Μεταξύ αυτών των δυνατοτήτων ήταν η μεγέθυνση, η κομμένη εικόνα, το σπάραγμα. Ο χώρος εκτείνεται με το close-up, ενώ παράλληλα νέες υλικές δομές έρχονται στην επιφάνεια. Άλλη φύση μιλά στην κάμερα και άλλη στο γυμνό μάτι. Η φύση που αποκαλύπτεται με τη μεγέθυνση επιτρέπει ακριβώς μια μεγάλη και μυστηριώδη εμπειρία, την εμπειρία του φυσικού στο ανθρώπινο και του ανθρώπινου στο φυσικό, κάτι που του έδειξε ότι η διαφορά τεχνολογίας και μαγείας είναι απλώς ιστορική, ενώ άνοιγε το δρόμο σε μελλοντικές δυνατότητες. Η τεχνο-

⁴ Το θέμα του λαβυρίνθου είναι διάχυτο στο έργο του Walter Benjamin, όπως στο *The Arcades Project* και στο *Ursprung des Deutschen Trauspiels* (1928). Το δεύτερο αναφέρεται στο Chambers (2001).

⁵ Ο Freud διαμόρφωσε τη θεωρία του για το τραύμα μεταξύ 1895 και 1897 (Carotenuto 2002: 156-158).

⁶ Ο Benjamin αξιοποιεί τις ιδέες του Μαρξ αλλά και του Freud για το φетиχισμό, βλ. παρακάτω.

λογική αναπαραγωγή επέτρεψε την αντιστοίχιση ανάμεσα στο ανθρώπινο και το μη-ανθρώπινο. Ο Benjamin υποστήριξε ότι μία αντίστοιχη με την ψυχανάλυση αναλυτική πρακτική είχε επέλθει στο χώρο της όρασης, με βάθυνση της οπτικής αλλά και της ακουστικής λειτουργίας, ιδιαίτερα στο φιλμ. Η κινηματογραφική αναπαράσταση μάς αποκάλυψε το οπτικό ασυνείδητο, όπως η ψυχανάλυση το ενστικτώδες ασυνείδητο. Ο χώρος που ορίζεται από το συνειδητό αντικαθίσταται από το χώρο που ορίζεται από το ασυνείδητο (Mertins 2005).

Η αστική τάξη ανταποκρίθηκε με φετιχιστικό σεβασμό προς το προβιομηχανικό παρελθόν που αντιπροσώπευε την εποχή πριν από την αλλοτρίωση (Loukaki 2008). Ο υπερρεαλισμός αποτυπώνει τη σχάση των αστών απέναντι στην αενάως επεκτεινόμενη καπιταλιστική καινοτομία, που οδηγεί από αντίδραση στην ανάγκη για το διακοσμητικό και το ξεπερασμένο, αντίθετα με τη λειτουργικότητα του μοντέρνου. Η σχέση ανάμεσα στο ψυχικό τοπίο, την αρχιτεκτονική φόρμα και την κοινωνική «μυθολογία» είναι πραγματικά υπερρεαλιστική ιδέα. Οι στοές και τα αστικά εσωτερικά με την «παρanoiκή προοπτική», «μυθολογία του θαυμάσιου», μήτρα και μασωλείο, ουράνιος χώρος και χθόνιο στοιχείο, παιγνίδι έρωτα και θανάτου γοήτευαν τον Γάλλο ποιητή Luis Aragon. Ο χώρος τώρα αποκτά διαβρωτική δύναμη και το υπερρεαλιστικό υποκείμενο ταυτίζεται μαζί του (Foster 1993: 168-190 και 203-4).

Όμως, ιδανικός τόπος του υπερρεαλισμού υπήρξε η **αρχιτεκτονική Art Nouveau**, η οποία, συνδυάζοντας φυσικές μορφές με βιομηχανική παραγωγή, βασίζεται σε ιστορική αντίφαση και εκφράζει μια κοινωνική καταπίεση, όπως παρατήρησε ο Νταλί (Foster 1993: 183-6). Η αρχιτεκτονική γλώσσα, με την αποθέωση της καμπύλης, εκφράζει σε ακραίο βαθμό τη γοήτευση αλλά και την ανησυχία της αστικής κοινωνίας απέναντι στην τεχνολογία και την υποκειμενικότητα του μοντέρνου ατόμου. Η Art Nouvό αναβαπτίζει την τεχνική ανάπτυξη στις κατηγορίες της τέχνης, χρησιμοποιώντας νέες τεχνικές μαζί με παραδοσιακές πρακτικές, επανεκκινώντας παράλληλα μια ανανεωμένη εσωστρέφεια, αφού έδινε έμφαση στους εσωτερικούς χώρους.

Ο αστικός χώρος του Παρισιού προσκαλεί τους υπερρεαλιστές πλάνητες (flâneurs), André Breton και Aragon, σε ρεμβώδη περιπλάνηση, και μετατρέπεται συνολικά σε ένα πέραςμα που παραπέμπει σε μυθολογικές μορφές, όπως ο Οδυσσέας, ο Οιδίπους και ο Θησέας με τον Μινώταυρο.⁷ Οι μητροπολιτικές αντιφάσεις όπως η αποξένωση,⁸ η αμφισημία αλλά και η ελευθερία του αστικού χώρου δημιούργησαν νέες δυνατότητες και πλαίσια αναφοράς, που απελευθερώνουν από επαρχιώτικες προκαταλήψεις. Οι στοές του Παρισιού με τα πλούσια εμπορεύματα και το φετιχιστικό τους χαρακτήρα ταυτοχρόνως γοήτευαν και απω-

⁷ Ο Μινώταυρος αποτέλεσε αγαπημένο θέμα του μοντερνισμού, όπως για παράδειγμα στην ζωγραφική του Picasso και του Massin. Για το λαβύρινθο, βλ. παρακάτω σημ. 4.

⁸ Αλλοτρίωση σε όρους ψυχανάλυσης είναι η υπαγωγή του εαυτού μας σε άλλους, ενώ αποξένωση η βαθιά ρήξη ανάμεσα σε διαστάσεις του είναι, βλ. Carotenuto (2002: 168). Ο όρος αποξένωση συναντάται, όμως, και με την έννοια της ψυχικής απομάκρυνσης των υποκειμένων παρά τη σωματική γειτνίαση μέσα στον αστικό χώρο, και με αυτή την έννοια την χρησιμοποιούμε εδώ.

θούσαν τον Benjamin. Το μεθύσι και η έκσταση της αφθονίας έπεφταν στον κυματοθραύστη του επαναστατικού ασυνείδητου, επειδή τα εμπορεύματα υποκρύπτουν φετιχιστικά κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις, πράγματα που εκρήγνυνται, ψυχές που ξυπνούν, και μια μυθιστορηματική σχέση με το Παρίσι του ονειρικού. **Ο φετιχισμός του εμπορεύματος** είναι, βέβαια, η εκμετάλλευση του ανθρώπινου μόχθου, ο οποίος έχει μετατραπεί σε ποθητά εμπορεύματα που λάμπουν σε διαφημίσεις και βιτρίνες.

Οι ίδιες οικονομικο-κοινωνικές δυνάμεις που προκαλούν διάλυση (ο καπιταλισμός με τη δημιουργική του καταστροφή εξανεμίζει κάθετι στερεό, έλεγε ο Μαρξ) εξασφαλίζουν επίσης τρομερές προσωπικές και συλλογικές ελευθερίες. Η νεωτερικότητα γίνεται τώρα έδρα του κοσμοπολιτισμού, διότι η μοντέρνα μητρόπολη κατά τον Georg Simmel,⁹ δάσκαλο του Benjamin αλλά και του Park (βλ. Λεοντίδου 2005/7: 89), διευρύνει το πλαίσιο αναφοράς, απελευθερώνοντας από άκαμπτες ταυτότητες και προκαταλήψεις. Η αμφισημία και η αντίθεση στον αστικό χώρο ήλκυσαν τον Benjamin, ενώ τον απώθησαν οι ανισότητες και η καταπίεση (Merrifield 2002b).

Ο Benjamin συνδέει το πορώδες υπέδαφος μίας άλλης πόλης, της Νάπολης, ένα δραματικό κιτρινωπό βράχο, προϊόν του βίαιου γάμου ηφαιστείου και θάλασσας, το *tuffo*, που είναι και οικοδομικό υλικό, με την αλληγορία μιας ασταθούς νεωτερικότητας και των εύθραυστων βάσεων της αναπόφευκτης «προόδου».¹⁰ Το υλικό αυτό επαναφέρει διαρκώς τα κτήρια σε έναν αναδύμενο αρχαϊσμό, που είναι συμπτωματικός της αστάθειας της ναπολιτάνικης καθημερινότητας. Στα μάτια του η Νάπολη, όπου δημόσιο και ιδιωτικό αναμειγνύονται και υπάρχει άμεση σχέση ανάμεσα στο δρόμο και το εσωτερικό, αντιπροσώπευε τη δυνατότητα του αυτοσχεδιασμού, κάτι που διαφοροποιεί το Νότο από το Βορρά (Chambers 2001: 410). Η πορώδης «πρώτη» φύση μεταφράζεται σε πορώδεις ανθρωπογενείς χώρους, όπως τα καφενεία, στην άμεση επαφή με το δρόμο σε σύγκριση με τα βιεννέζικα καφέ της λογοτεχνικής διανόησης. Ο Merrifield (2002a: 58-9) μάλιστα ισχυρίζεται ότι μια πορώδης κουλτούρα όπως και το ήθος μιας πορώδους αρχιτεκτονικής και καθημερινής ζωής καθιστούν με τη σειρά τους την οικονομική ζωή ανοικτή σε ανατροπές.

⁹ Κατά τον Habermas (2004: 315-316 και 320), ο Simmel, που ακολουθεί το εκφραστικό ιδεώδες της μόρφωσης, το οποίο ήταν αποφασιστικής σημασίας για τη γερμανική παράδοση, ξεκινώντας από τους Herder, Hegel, Humboldt αλλά και τον Goethe, υπήρξε περισσότερο εμπνευστής παρά συστηματικός παρατηρητής, και δεν εξασφάλισε μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ούτε στη Γερμανία ούτε στις ΗΠΑ μια πνευματική παρουσία τέτοια που θα έκανε σαφή την επιρροή του στους συγχρόνους του.

¹⁰ Για τις μεσογειακές πόλεις, βλ., μεταξύ άλλων, Georgoroulou (2001), αναφορικά με το μεσαιωνικό και πρώιμο νεωτερικό παρελθόν τους, διάφορες εργασίες της Λεοντίδου, π.χ., Λεοντίδου (1989) και Λεοντίδου (2005/7), και Λουνάκη (2007) για τη σχέση του παρελθόντος με τη σημερινή πολεοδομική και κοινωνική μορφή τους και το διάλογο των μεσογειακών πόλεων με το φυσικό τους περιγύρο.

Συνοδευτικό βιβλίο 2

Διαβάστε, επίσης, το κεφάλαιο 12 του ΣΒ 2B.

Ο Benjamin διερεύνησε το κατάλοιπο της αρχαϊκής χωροχρονικότητας στον αστικό χώρο, τα προ-νεωτερικά ίχνη που φανερώνονται σαν λεπτομέρειες από αστικά «εντόσθια», τα οποία υπονομεύουν τον ορθολογικό και λειτουργικό σχεδιασμό, συναντώντας το υψηλό στην αύρα του παρελθόντος. Το **ανοίκειο** (uncanny), μία φροϋδική και παράλληλα αισθητική κατηγορία, είναι η σκοτεινή πλευρά του υψηλού.¹¹ Το ανοίκειο αναφέρεται στη σχέση ανάμεσα στο σώμα του υποκειμένου και τον αστικό χώρο και είναι η συνειδητοποίηση της παρουσίας μας απουσίας. Συμβολίζει το μοντερνισμό, επειδή χαρακτηρίζει εμβληματικά την αποξένωση στον αστικό χώρο. Αναγνωρίζοντας το άγχος και την παράνοια του ατόμου σε αυτόν, ο Vidler (1996) προσπαθεί να αντιπαραθέσει στις μοντέρνες αστικές μορφές τα υπο-κείμενα ίχνη μνήμης και αρχαίων στρωμάτων. Στην κατηγοριοποίηση του αστικού ανοίκειου ο Vidler επανακάμπτει σε ονειρώδεις και μυστηριώδεις ποιότητες σαν καθοριστικά στοιχεία της φόρμας, στον «ονειρισμό».¹² Το απροσπέλαστο ασυνείδητο γίνεται βασίλειο της αρχιτεκτονικής και της πόλης μέσα από τη μνήμη και την «παρανοϊκή κριτική μέθοδο» του Νταλί. Η αρχιτεκτονική έκφραση του ανοίκειου είναι μη-υποκειμενικές φόρμες, που χαρακτηρίζονται από αβεβαιότητα και νομαδικότητα παρά από αποκρουστικότητα.

Δεν ακολούθησαν ανεπιφύλακτα όλοι οι θεωρητικοί του χώρου την ψυχαναλυτική οδό για την κατανόηση του χώρου. Ο Henri Lefebvre (1991: 36) έβρισκε ότι οι θέσεις του ψυχαναλυτή Lacan στηρίζονται στην πρόταξη της γλώσσας έναντι του χώρου και στην κυριαρχία των απαγορεύσεων αντί της παραγωγικής διαδικασίας, κάτι που δεν επαρκεί για την ανάλυση της κοινωνικής και χωρικής πραγματικότητας. Μία ερμηνεία των πάντων που βασίζεται στην ψυχανάλυση οδηγεί κατά τον Lefebvre σε ανυπόφορο αναγωγισμό και δογματισμό, ίσως και σε ατέρμονη ομφαλοσκοπηση θα προσθέταμε εμείς. Παρ' όλα αυτά, το γεγονός παραμένει ότι πρώιμα επιστημονικά, κοινωνικά και αισθητικά κινήματα του 20ού αιώνα, συνήθως ριζοσπαστικά, συνειδητοποιώντας το αίσθημα ψυχικής δυσφορίας, απειλής ή αποξένωσης που προκαλεί ο μοντέρνος αστικός χώρος στο άτομο, προσπάθησαν να αναλύσουν και να υπερβούν το αίσθημα αυτό, παράλληλα ή και σε αντιδιαστολή προς την επικέντρωση στην υλική, οικονομική λειτουργία του ατόμου. Στην πορεία, αποκαλύφθηκαν και αποτυπώθηκαν οι διαφορές ανάμεσα σε σχολές σκέψης πάνω στο χώρο της Δυτικής Ευρώπης (Αγγλία, Γαλλία, Γερμανία).

¹¹ Ο Vidler (1996) τοποθετεί τις χωρικές συνθήκες και συνέπειες του ανοίκειου σε αστικό πλαίσιο.

¹² <http://ocw.mit.edu/NR/rdonlyres/Architecture/4-607Thinking-About-Architecture-In-History-and-At-PresentFall2002/1BA37C98-86A1-4C5A-B9A7-77A674850D46/0/robbrown3Footnote.pdf>, πρόσβαση Οκτώβριος 2007.

6.5.2 Κυβισμός και μοντέρνα αρχιτεκτονική

Η κουλτούρα της μοντέρνας αναπαράστασης του χώρου οφείλει πολλά στην Γαλλία στο τέλος του 19ου αιώνα και την αρχή του 20ού. Στη διαμόρφωσή της συνέβαλαν σημαντικοί δημιουργοί, αρκετοί από τους οποίους προέρχονταν από άλλες ευρωπαϊκές χώρες.¹³ Εκτιμούμε ότι η πιθανοκρατική θεώρηση του χωρικού (για την τελευταία βλ. Λεοντίδου 2005/7: 82-85) συνέβαλε επίσης στην ελευθερία με την οποία καταγράφηκαν οι υπόκωφοι τριγμοί στην πρόσληψη και αναπαράσταση του χώρου. Στην αρχή του 20ού φανερώθηκε η μεγάλη τομή στην αναπαράσταση χώρου και κόσμου, ο κυβισμός, που μεταμόρφωσε πολλές πραγματικότητες του υλικού πολιτισμού της Ευρώπης. Ο κυβισμός είναι η έκφραση μιας συλλογικής και ασυνείδητης στάσης που υπερέβη την προοπτική σαν μακροαίωνα τρόπο αναπαράστασης. Τα αποτελέσματα της υπέρβασης αυτής προέκυψαν ξαφνικά, αν και πιστεύουμε ότι καταγράφονται εσωτερικές διεργασίες ήδη από τον 19ο αιώνα μέσω του ιμπρεσιονισμού. Πράγματι, η προετοιμασία είχε ολοκληρωθεί σταδιακά και σιωπηλά, τροφοδοτημένη από στοιχεία προηγούμενων περιόδων της τέχνης, τις επιστημονικές εξελίξεις, ιδιαίτερα στη φυσική και τα μαθηματικά, και τις νέες τεχνολογικές ανακαλύψεις. Για παράδειγμα, το οπτικό «παράθυρο», στο οποίο βασίζονταν οι αναπαραστάσεις της Αναγεννησιακής προοπτικής, και που συνήθως «άνοιγε» στο ύψος του ανθρώπου, είχε αμφισβητηθεί από τη θέα που καθιστούσαν τώρα δυνατή οι ψηλές κατακόρυφες κατασκευές, κάτι που απασχόλησε ιδιαίτερα την φωτογραφία, όπως είδαμε, αλλά και τη ζωγραφική (Λουκάκη 2005β, Varnedoe 1990). Η επίδραση της ανατολικής τέχνης πάνω στους ιμπρεσιονιστές και μετα-ιμπρεσιονιστές ζωγράφους είχε ως συνέπεια να χάσει το βάθος της η παραδοσιακή προοπτική¹⁴.

Τα κυβιστικά επίπεδα, αντίθετα με τις γραμμές της προοπτικής, δεν συναντώνται σε ένα σημείο (Giedion 1982: 439). Ο Picasso συνέλαβε διαισθητικά και στη συνέχεια απέδωσε μια πραγματικότητα αντίστοιχη με αυτήν που καταγράφει η επιστήμη της εποχής του.¹⁵ Εκφράζοντας την κοινωνική παθολογία του κόσμου γύρω του, αναζήτησε ένα χώρο αφηρημένο και απο-σωματοποιημένο, επειδή ήθελε να δημιουργήσει ένα φαντασιακό που είναι παντού και πουθενά, προσκαλώντας σε συνδυασμό όρασης και αφής (Flam 2003: 160-177 και Clark 1999: 219), ψαύοντας, δηλαδή, σχεσιακούς χώρους.

Ο κριτικός και ποιητής Guillaume Apollinaire κατάλαβε πολύ γρήγορα το πνευματικό βάθος του κυβισμού. Αναγνώρισε ότι πρόκειται για απόδοση της έσω, όχι της έξω όρασης, που αν και δεν προέρχεται από συγκεκριμένη θρησκευτική

¹³ Giedion (1982). Ιδιαίτερα επιδραστικά ήταν τα επίπεδα χρωματικά πεδία, οι απότομες γωνίες και κοψίματα των γιαπωνέζικων χαρακτικών (βλ. Lambourne 2007).

¹⁴ Το ίδιο συνέβη και με την μουσική, βλ. http://www.classicalarchives.com/bios/debussy_bio.html, Σεπτέμβριος 2007.

¹⁵ Ο Giedion (1982: 450) παραθέτει μια εντυπωσιακή σύγκριση μεταξύ της απόδοσης της κίνησης από το στροβοσκόπιο και μορφών του Picasso στο διάσημο πίνακά του «Guernica». Βλ. και Miller (2002).

πίστη, χαρακτηρίζεται από τα στοιχεία μιας μεγάλης, δηλαδή μιας θρησκευτικής τέχνης (Apollinaire στο Lipsey 1988: 59-60). Ο Picasso με τον Braque προσπάθησαν να περιτριγυρίσουν το αντικείμενο διεισδύοντας στην εσωτερική του υπόσταση. Αυτή η ταυτόχρονη παρουσίαση των όψεων του αντικειμένου εισάγει μια μοντέρνα αρχή, την **χρονική παραλληλία**. Το φως υπαινίσσεται χώρο και χωρική διαφοροποίηση, η επιφάνεια γίνεται τώρα το συστατικό γεγονός της χωροχρονικής αναπαράστασης και επηρεάζει τη μοντέρνα αντίληψη του αρχιτεκτονικού χώρου ως αλληλοδιείσδυση εσωτερικού-εξωτερικού χώρου και ιπτάμενων επιπέδων. Οι αλλαγές αυτές πέρασαν σχεδόν αμέσως στο θέατρο από τον ίδιο τον Picasso, αλλά και σε πολιτιστικές μορφές όπως το τοπίο, η ποίηση, ο κινηματογράφος, οι διακοσμητικές τέχνες και η μοντέρνα αρχιτεκτονική,¹⁶ αλλάζοντας το αστικό τοπίο του μοντερνισμού. Η κίνηση και η ταχύτητα, αισθητικές και κοινωνικές αξίες της εποχής, που αποτυπώθηκαν στον κινηματογράφο, βρήκαν, επίσης, τη θέση τους στο ζωγραφικό έργο των Ιταλών φουτουριστών μέσα από κινούμενα σώματα και αυτοκίνητα (Giedion 1982).¹⁷

Αν και δεν μπορεί να τεκμηριωθεί μια άμεση μετάφραση της ζωγραφικής σε αρχιτεκτονική και πολεοδομία, αφού η ζωγραφική αναπαράσταση της χωρικής εμπειρίας είναι αναγκαστικά δισδιάστατη, διαπιστώνεται, όμως, μία κατ' αναλογία συσχέτιση, ιδιαίτερα στη βάση μορφολογικών ποιοτήτων, όπως η θραυσματικότητα, η διαφάνεια, η χωρική αμφισημία και η πολλαπλότητα. Ο Giedion υποστήριξε ότι η οικοδομική και η ζωγραφική μοιράζονται το *Zeitgeist*, το πνεύμα των καιρών, συμπυκνώνοντας στις μη προοπτικές κατασκευές ένα νέο χωρο-χρόνο. Ο ίδιος μιλούσε για απο-υλοποίηση, χωρική επέκταση, ασκίαστο φως, διαφάνεια και αέρα, ρευστότητα και υποχώρηση της βαρύτητας ως συστατικά στοιχεία της νέας αρχιτεκτονικής. Τέτοιες ενότητες αντιπροσώπευαν οι ιπτάμενες, κατακόρυφες ομαδοποιήσεις του χώρου της μοντέρνας αρχιτεκτονικής, που απαιτούσε νέες αισθητικές κατηγορίες, ώστε να αποδοθούν οι νέες χωρικές και συνθετικές ρευστότητες.

Οι χωρικές και τεχνικές καινοτομίες φανερώθηκαν στην αρχιτεκτονική του Bauhaus,¹⁸ μια σχολή αρχιτεκτονικής και τέχνης στη Γερμανία που λειτούργησε μεταξύ 1919 και 1933. Έχοντας ιδρυθεί από τον Γερμανοελβετό ζωγράφο Paul Klee και τον Ρώσο αλλά ενεργό στην Γερμανία Wassily Kandinsky (2006), δηλαδή έχοντας ξεκινήσει ως σχολή τέχνης μέσα από μια δυναμική γερμανική πνευματική ατμόσφαιρα που είχε αποδεχθεί τον κυβισμό, από την οποία εκπορεύθηκε, επί-

¹⁶ Βλ. Berggruen και Hollein (επιμ.) (2007). Ο Picasso έκανε τα σκηνικά για το έργο «Parade» των Ballets Russes στο Théâtre du Châtelet του Παρισιού. Για την αρχιτεκτονική, βλ. Blau and Treu (1997).

¹⁷ Βλ. και <http://caad.arch.ethz.ch/teaching/nds/ws96/script/space/st-space.html>, πρόσβαση Οκτώβριος 2007.

¹⁸ Βλ.

<http://en.wikipedia.org/wiki/Bauhaus>http://en.wikipedia.org/wiki/New_Objectivity_%28architecture%29, πρόσβαση Οκτώβριος 2007, και

http://en.wikipedia.org/wiki/New_Objectivity_%28architecture%29

σης, ο Giedion (Mertins 1997), το στυλ Bauhaus υπήρξε ένα από τα πιο σημαντικά ρεύματα της μοντέρνας αρχιτεκτονικής. Σχετικό αρχιτεκτονικό κίνημα, η «Νέα Αντικειμενικότητα» μορφοποίησε πολλές γερμανικές πόλεις μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο με βάση το έργο κοινωνικά προσανατολισμένων αρχιτεκτόνων,¹⁹ για να διακοπεί από την άνοδο των Ναζί στην εξουσία.

Στη Γερμανία, και συγκεκριμένα στο Βερολίνο, εργάστηκε για κάποιο διάστημα στα πρώιμα βήματα της καριέρας του και ο πατριάρχης του μοντερνισμού Le Corbusier, υπό τον σχεδιαστή βιομηχανικού σχεδίου Peter Behrens. Εκεί συνάντησε τις εμβληματικές μορφές των Ludwig Mies van der Rohe και Walter Gropius. Λίγο μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ίδρυσε, μαζί με τον ζωγράφο Amédée Ozenfant, την πουριστική («καθαρή») μορφή του κυβισμού, η οποία επέστρεψε στις καθαρές γεωμετρικές μορφές των καθημερινών, βιομηχανικών αντικειμένων.²⁰ Η αντιπροοπτική, «ανοίκεια» χωρική σύνθεση και οι μορφολογικές αμφισημίες μεταφράστηκαν σε μία αρχιτεκτονική που αναζητούσε ποικιλία από θέες, διαδρομές και αναγνώσεις (Blau και Troy 1997: 12), με απευθείας αναφορά στη συνθετική φάση στον κυβισμό του Picasso, η οποία χαρακτηρίζεται από ενσωματώσεις στοιχείων, όπως collage, αριθμοί και γράμματα στο ζωγραφικό έργο.

Η κίνηση και ο δυναμισμός του χώρου είναι το μέτρο της αρχιτεκτονικής του Le Corbusier από τη δεκαετία του 1920 και που χαρακτηρίζεται, μεταξύ άλλων, από στοιχεία έντονης γεωμετρικής πλαστικότητας και παρουσίας, τα οποία παραπέμπουν στο κινούμενο ανθρώπινο σώμα, όπως οι κυκλικές σκάλες και οι ράμπες,²¹ αλλά και από τη ρευστή σύνδεση εσωτερικού και εξωτερικού χώρου, ως μέρος μιας χωρικής διαδρομής-αφήγησης. Ο Le Corbusier, όπως όλοι οι μεγάλοι αρχιτέκτονες και πολεοδόμοι του 20ού αιώνα, συνδύασαν στο έργο τους το φαντασιακό ενός εναλλακτικού κόσμου, τόσο ως προς τη φυσική όσο και ως προς την κοινωνική μορφή του, με το σχεδιασμό αστικών και περιφερειακών χώρων. Ακόμη και όταν τους ασκήθηκε κριτική για την αυταρχικότητα αυτών των ουτοπιών (για παράδειγμα, από την Jane Jacobs, η οποία υπέπεσε στην αυταρχικότητα του δικού της οράματος), αυτό έγινε πάντα σε αντιπαραθετικό διάλογο με τις εν λόγω ουτοπίες (Harvey 2000: 164). Ο ίδιος ο Le Corbusier, «Μεσσίας» της αρχιτεκτονικής, συνομίλησε με διάφορες πνευματικές παραδόσεις, δυτικές και ανατολικές. Για παράδειγμα, αξιοποίησε τόσο τα διδάγματα της Ακρόπολης όσο και του ινδικού τοπίου για να προτείνει την ιδέα του άδειου κέντρου, δηλαδή μια χωρική κεντρικότητα ως φως, διαφάνεια, καθαρότητα, απομονωμένη περισυλλογή. Πρόκειται για ένα διάλογο της πόλης με την υλική αλλά και την πνευματική της ατμόσφαιρα, την αύρα της με τις συμβολικές συσσωματώσεις, που μας κάνει να εντοπί-

¹⁹ Εξαιρετικά ταλαντούχοι αρχιτέκτονες, όπως οι Mies van der Rohe, Bruno Taut, Hans Scharoun, Erich Mendelsohn, Walter Gropius και άλλοι, εργάζονταν με βάση τις προβλέψεις του Συντάγματος της Βαϊμάρης, προκειμένου να είναι δυνατή η εγγύηση του *Existenzminimum*, του βασικού στάνταρ ποιότητας και υγιεινής στέγασης σε όλους τους Γερμανούς, ό.π.

²⁰ http://www.discoverfrance.net/France/Art/Le_Corbusier/Le_Corbusier.shtml, πρόσβαση Οκτώβριος 2007.

²¹ Βλ. την περίπτωση της Villa Savoye.

ζουμε ένα ακόμη γοητευτικό όσο και ουτοπικό στοιχείο στο μοντερνισμό, δηλαδή τη φιλόξενη υποδοχή της ποιητικής αμφισημίας .

Στη «διεθνή» του φάση των δεκαετιών 1960 και 1970, ο μοντερνισμός στέγνωσε χάνοντας τους κοινωνικούς και αισθητικούς του χυμούς, και μετατράπηκε σε ένα πρακτικό φορμαλιστικό σύστημα παραγωγής ψηλών ομοιόμορφων πύργων πολυεθνικών εταιρειών, με αποτέλεσμα μεγάλες αντιδράσεις, που οδήγησαν κατ' αρχάς μεν στη μεταμοντέρνα αρχιτεκτονική (κυρίως στις δεκαετίες 1970 έως 1990, βλ. Λεοντίδου 2005/7: 275), σήμερα δε σε επιστροφή σε μία νεο-μοντέρνα, λιτή αλλά τεχνολογικά προωθημένη αρχιτεκτονική γλώσσα, όπως αυτή της Zaha Hadid. Στο μεταξύ, όμως, ο υλικός πολιτισμός της Ευρώπης είχε δεχθεί την ανεξίτηλη σφραγίδα του μοντερνισμού, με τον οποίο συνδιαλέγεται έκτοτε σε κάθε προσπάθεια αμφισβήτησης ή απόδρασης.

6.5.3 Ριζοσπαστική μεταπολεμική παράδοση και χώρος

Συνοδευτικό βιβλίο 1

Διαβάστε, επίσης, το ΣΒ 1, σελ. 183-4.

Στο σημείο αυτό αξίζει να αντιπαραθέσουμε τη μεταπολεμική γαλλική με την αγγλική μαρξιστική πολιτιστική προσέγγιση του 20ού αιώνα, ιδιαίτερα επειδή διαφέρουν ως προς την έμφαση στα χωρικά φαινόμενα. Αμφότερες ανάγονται στον προπολεμικό «πολιτιστικό» μαρξισμό, που ως η νέα κριτική παράδοση του δυτικού μαρξισμού αντιπαρατέθηκε στη δογματικότητα του προεπαναστατικού μαρξισμού-λενινισμού,²² αλλά στάθηκε διστακτικά απέναντι σε δύο ουσιώδεις μεταβλητές της κοινωνικής ανάλυσης, το χώρο και τον πολιτισμό.

Σήμερα ακούγεται σχεδόν απίστευτο, αλλά η αντίθεση μεταξύ πολιτισμού και οικονομίας ξεκινά με την κριτική που άσκησε ο Μαρξ υπέρ της πολιτιστικής παραμέτρου στους Σμιθ, Ρικάρντο, και άλλες μεγάλες μορφές της βρετανικής πολιτικής οικονομίας. Ο Μαρξ θεμελίωσε μια πολιτική οικονομία ευαίσθητη στην ανθρώπινη συνείδηση, την αλλοτρίωση, την ιδεολογία, τη ριζοσπαστική υποκειμενικότητα, την ταξική δομή της κοινωνίας και την αντίθεση της πολιτικής κουλτούρας πόλης-περιφέρειας, δηλαδή ευαίσθητη σε πολιτιστικές παραμέτρους, αν και στο *Κεφάλαιο* περιέκοψε τη χωρική και πολιτιστική ποιότητα της κριτικής του ανάλυσης, όπως παρατηρεί ο Soja (1999).²³ Η υποχώρηση του χώρου σε σχέση με το

²² Η κριτική αυτή παράδοση αντιπροσωπεύεται από τη Σχολή της Φρανκφούρτης (Adorno, Horkheimer, Benjamin και αργότερα Habermas), τους Εγγελιανούς μαρξιστές όπως ο Lukacs, τους υπερρεαλιστές της Γαλλίας, περιλαμβανομένου του νεαρού Henri Lefebvre, και τον Ιταλό Antonio Gramsci (Soja 1999).

²³ Αυτή η υλιστική και παραγωγική εμμονή του μαρξισμού προέκυψε από τη βαθιά αντίθεση του

χρόνο σήμαινε και την κατάργηση γεωγραφικών και πολιτισμικών διαφορών κάτω από την σκοπούμενη ενιαία εργατική συνείδηση, αν και μια περιορισμένη χωρικότητα παρεισέφρησε από νωρίς μέσα από θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό και την άνιση ανάπτυξη στο έργο των Λένιν, Τρότσκι και Λούξεμπουργκ. Η ριζοσπαστική σκέψη μετά τον Μαρξ αποκρυστάλλωσε τη διαφορά κωδικοποιώντας ένα μοντέλο βάσης (οικονομίας)-υπερδομής (κουλτούρας) και υποβιβάζοντας τις πολιτιστικές μεταβλητές σε εξαρτημένη θέση (βλ. Λουκάκη-ΕΔΥ 2004 «Η κουλτούρα ως πεδίο αντιτιθέμενων ερμηνειών» και «Η αμφισβήτηση της κουλτούρας από ορισμένους πολιτιστικούς γεωγράφους»). Πρόκειται για σκόπιμη υποταγή της διαφοράς σε κανονικότητες, όπως η παγκόσμια ενότητα των εξαρτημένων στο καπιταλιστικό καθεστώς, τουλάχιστον μέχρι τη δεκαετία του 1960. Οι γεωγραφικές και πολιτιστικές παράμετροι και κλίμακες κατέληξαν να θεωρούνται ενοχλητικές περιπλοκές στη σχέση κεφαλαίου-εργασίας ή αντι-επαναστατικές πηγές «ψευδούς» συνείδησης, δηλαδή ιδεολογικά εμπόδια στην παγκόσμια ενότητα της εργατικής τάξης (Soja 1999).

Ο κύκλος ενδιαφέροντος του Antonio Gramsci αντιπροσώπευε τις θέσεις της προπολεμικής μεσογειακής διανοήσης πάνω στο χώρο της πόλης και την κουλτούρα, ενώ επαναπροσδιόρισε την πολιτιστική γεωγραφία και την ανθρωπολογία, προτείνοντας για διερεύνηση το τι συνιστά «κοινό λόγο» ή «κοινή αίσθηση» («common sense»)²⁴ Η μεταπολεμική αλλαγή των συνθηκών επέτρεψε σταδιακά την άνθηση δύο σχολών, η πρώτη από τις οποίες προήλθε από τη **γαλλική** μαρξιστική παράδοση και επιμερίζεται σε άλλες δύο. Συγκεκριμένα, στη σχολή που εδραιώθηκε γύρω από το έργο του Henri Lefebvre, αφενός, και στον αλτουσεριανό στρουκτουραλιστικό μαρξισμό, αφετέρου, ο οποίος βασίστηκε στο έργο του Louis Althusser. Ο στρουκτουραλιστικός αλτουσεριανός μαρξισμός άσκησε ισχυρή κριτική στον εμπειρισμό, τον ιστορισμό και την οικονομιστική αναγωγή και αποτέλεσε μία μετάβαση προς ένα πολιτιστικό και χωρικό γεωγραφικό υλισμό.

Η σχολή του Lefebvre, ο οποίος ήταν κομβικός σύνδεσμος με τον Gramsci και με άλλους μαρξιστές του Μεσοπολέμου αλλά και ο πλέον μεγάλωφνος Γάλλος κριτικός του αλτουσεριανού στρουκτουραλισμού, στράφηκε προς την ανάπτυξη μιας χωρικά προσανατολισμένης πολιτικής οικονομίας που αναφέρεται σε πολλές χωρικές κλίμακες, αστικές, περιφερειακές και παγκόσμιες. Όπως ο Lefebvre, ο Νίκος Πουλαντζάς, διαπρεπής Έλληνας μαρξιστής ενεργός στο γαλλικό χώρο, άσκησε κριτική στον προπολεμικό μαρξισμό, επειδή δεν επικεντρώθηκε στην υλική και ιδεολογική χωρικότητα που συνδέονται με την ανάπτυξη του καπιταλισμού. Πρόκειται για μια σημαντική παράλειψη, γιατί η χωρικότητα αυτή συνδέε-

Μαρξ απέναντι στον ιδεαλισμό του Hegel (Έγκελου), κάτι που απέτρεψε τη χωρική και πολιτιστική διάσταση στη μαρξική θεωρία. Ο εγκελιανός ιδεαλισμός εμπεριείχε ερωτήματα πολιτικής κουλτούρας, του ρόλου του κράτους και της οντολογικής πρωτοκαθεδρίας του χώρου απέναντι στο χρόνο. Όλα αυτά ο Μαρξ τα περιόρισε στην έννοια του *ιστορισμού* (T. J. Clark 1999: 7).

²⁴ Βλ. εκτενέστατη ανάλυση στο Leontidou 1990/2006, βλ. και Harvey (2006a: 64-5).

ται στενά με τη χωρική κατανομή της εργασίας, τη θεσμική υλικότητα του κράτους²⁵ και τις εκφράσεις οικονομικής, πολιτικής και ιδεολογικής δύναμης (Soja 1996: 624).

Η δεύτερη τομή, εκπροσωπούμενη από τους Raymond Williams και Stuart Hall, προήλθε από την **Αγγλία** και διεύρυνε τις κριτικές πολιτιστικές σπουδές στο πνεύμα ενός μαρξιστικού πολιτιστικού υλισμού, που έδινε έμφαση στην αντίθεση αστικής, δηλαδή ιδεολογικά ελέγχουσας, και προλεταριακής, δηλαδή κοινωνικά μετασημματιστικής, κουλτούρας αντιδρώντας με τη σειρά της στη στενότητα και την ανιστορικότητα του αλτουσεριανού στρουκτουραλισμού. Η θεωρητική αυτή σχολή δεν ήταν ιδιαίτερα ευαίσθητη στη χωρική αναφορά, πράγμα που συνέβη και με τον Γερμανό θεωρητικό Jürgen Habermas της Σχολής της Φρανκφούρτης (Soja 1999).

Κατά ορισμένες έννοιες το έργο του David Harvey και του Manuel Castells²⁶ αποτελεί συνέχεια του έργου του Lefebvre, που επανέφερε στο προσκήνιο το θέμα της κοινωνικής παραγωγής του αστικού χώρου και της ανάγκης για «αστική επανάσταση». Μία από τις διαφορές μεταξύ των Harvey και Castells είναι ότι ο μιν Castells θεωρεί πως ο χώρος και η πολεοδομική μορφή αναπαράγουν απλώς την εργατική δύναμη, ενώ ο Harvey ότι η χωρική δυναμική των αγορών αστικής γης αλλά και οι διάφορες υποδομές, όπως οι δρόμοι και οι γέφυρες, διευκολύνουν τη συσσώρευση του κεφαλαίου. Επομένως, ο αστικός χώρος ως τόπος της ταξικής πάλης είναι δυναμικός και παραγωγικός, όχι παθητικός και αναπαραγωγικός (Merrifield 2002b).

Μία πολύ ενδιαφέρουσα στιγμή της μεταπολεμικής γαλλικής πολιτιστικής παράδοσης άνηψε μέσω της Παγκόσμιας Καταστασιακής (Σιτουασιονιστικής) οργάνωσης, του 1957, που διαλύθηκε το 1972, έχοντας προηγουμένως γοητεύσει και τον Lefebvre. Το διάχυτο αίτημα ήταν η αντίδραση στην επίσημη αστική κουλτούρα και στον αυστηρό λειτουργισμό του ύστερου μοντερνισμού, δυτικού ή σοσιαλιστικού. Οι κομμουνιστικές πόλεις καταδικάζονταν, όπως οι δυτικές, για τα ομοιόμορφα συγκροτήματα κατοικίας, τα *grands ensembles* τους. Αίτημα του κινήματος υπήρξε η συνεχής άρνηση και κριτική τους απέναντι στην πολιτική οικονομία και πολιτική φιλοσοφία που ανήχθηκε στο επίπεδο της λυρικής ποίησης, η κοινωνική αλλαγή μέσω της κουλτούρας με σκοπό τον εμπλουτισμό της ανθρώπινης εμπειρίας, και η **ψυχογεωγραφία** (όρος του Guy Debord). Αυτά θα συνέβαιναν με τη δημιουργία «καταστάσεων» που χρησιμοποιούσαν τέχνες και τεχνικές προς μια συνολική σύνθεση χώρου και τέχνης. Οι καταστασιακοί ήθελαν σύνθεση απείρως πιο μακρόπνοη από την παλιά επικράτηση της αρχιτεκτονικής στις παραδοσιακές τέχνες και τον υλικό πολιτισμό ή από τη σποραδική οικολογική παράμετρο. Φαντάζονταν μια ενιαία αστικότητα που υπερβαίνει τις παραδοσιακές αισθητικές κατηγοριοποιήσεις και τη θεσμοθετημένη σχεδιαστική πράξη, συνδυάζοντας αρ-

²⁵ Για μία ουσιώδη σύνοψη του ρόλου του κράτους, βλ. Jessop (1990).

²⁶ Για τον Castells βλ. Λεοντίδου (2005/07: 281). Ο Castells και ο Harvey αναφέρθηκαν στον Lefebvre στα έργα τους *Το αστικό ζήτημα και Κοινωνική δικαιοσύνη και πόλη*, αντίστοιχα.

χιτεκτονική, πολεοδομία, υπερρεαλιστική ποίηση, που ήταν φευγαλέα επανάσταση της καθημερινότητας, και κινηματογράφο.

Η στάση ήταν παιγνιώδης και αναζητούσε μέσα από την **περιπλάνηση** (derive) τυχαίες συναντήσεις, αναπαραστάσεις, εξερεύνηση δυνατοτήτων. Με την **παράτροπή** (détournement) αμφισβητούσαν, αποδομούσαν, ειρωνεύονταν, δημιουργούσαν **ατμόσφαιρα** (ambiance), χρησιμοποιούσαν τη φαντασία τους για να προσεγγίσουν ένα αστικό περιβάλλον με άλλο περιεχόμενο, υφή και τοπογραφία. Ο Debord ασπάσθηκε τον εγγλεσιανό (ιστορικό) μαρξισμό δίνοντας έμφαση στην ταξική συνείδηση. Η **αντικειμενοποίηση** (reification) του Lukács τον βοήθησε να συνδέσει την αποξένωση της αστικής υποκειμενικότητας με την εμπορευματοποίηση του αστικού χώρου, που την έβλεπε γεμάτη μεταφυσικές αποχρώσεις. Η **κοινωνία του θεάματος** είναι ο υπερ-αντικειμενοποιημένος κόσμος της διαφοράς. Ο Debord και ο Lefebvre γνώριζαν ότι η αστικοποίηση που κινείται από την αγορά καταστρέφει τις πόλεις, ενώ εγκαθιστά μια «ψευδο-εξοχή», και ότι το επαναστατικό υποκείμενο έπρεπε να δημιουργήσει χώρο κατάλληλο για τη συνολική του ιστορία και όχι μόνο για την εργασία.

Οι καταστασιακοί, που έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στο Μάη του 1968, αμφισβήτησαν την «κουλτούρα» της τέχνης, το νόημα της καλλιτεχνικής παραγωγής και την ίδια την πολιτιστική βιομηχανία. Οι ιδέες τους για την αναπαράσταση, την εικόνα και το φετιχισμό των εμπορευμάτων, όπως διατυπώνονται στο βιβλίο του Debord *Η κοινωνία του θεάματος*, είναι σήμερα πιο χρήσιμες από ποτέ.²⁷

²⁷ Merrifield (2000), http://en.wikipedia.org/wiki/Guy_Debord.

Ενότητα 6.6

ΠΑΓΚΟΣΜΙΕΣ ΠΟΛΕΙΣ ΚΑΙ ΑΣΤΙΚΟΣ ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ

Βασίλης Αράπογλου

6.6.1 Νέες ιεραρχίες των πόλεων: Παγκόσμιες πόλεις και πλανητικοί κόμβοι

Στην ενότητα που ακολουθεί αναλύεται το περιεχόμενο μιας έννοιας που καθιερώθηκε στη γραμματεία της Αστικής Γεωγραφίας στις αρχές της δεκαετίας του 1980. Πρόκειται για την έννοια της «παγκόσμιας πόλης».

Συνοδευτικό βιβλίο 1

Διαβάστε στο ΣΒ1, κεφ. 10, σελίδες 352-353, τον προβληματισμό που αναπτύχθηκε γύρω από την έννοια της «παγκοσμιοποίησης».

Ο προβληματισμός γύρω από τις «παγκοσμιοπόλεις» και τα χαρακτηριστικά τους είναι στενά συνδεδεμένος με το έργο της κοινωνιολόγου Saskia Sassen, ωστόσο έχει πιο μακρά ιστορία. Στην αγγλική γλώσσα αναφέρονται οι όροι «world city» («κοσμοπόλη»), που χρησιμοποιήθηκε πρώτα από τους Geddes, Hall, Friedman and Wolff, και «global city» («παγκοσμιοποίηση»), που χρησιμοποιήθηκε κατ' αρχάς από τη Sassen. Η βασική μεταξύ τους διαφορά είναι το ότι καθιερώθηκε μετά τη Sassen (1991) να λέγονται «παγκοσμιοπόλεις» εκείνες οι πόλεις που καθοδηγούν την παγκοσμιοποίηση με τη συγκέντρωση υπηρεσιών παραγωγού (κυρίως το Λονδίνο, η Νέα Υόρκη, και το Τόκιο) ενώ οι «κοσμοπόλεις» είναι προγενέστερος και πιο γενικός όρος.

Αρχικά στα έργα των πρωτοπόρων Geddes (1914) και Hall (1966), βασικό χαρακτηριστικό των «κοσμοπόλεων» θεωρήθηκε ο κοσμοπολιτισμός και η πολυπολιτισμικότητά τους (βλ. Λεοντίδου 2002: 182-183, Beaverstock, Smith and Taylor 1999). Ο όρος ήταν αρκετά αόριστος και δεν είχε συνδεθεί με τη συζήτηση για τη παγκοσμιοποίηση που ιστορικά ακολούθησε. Σταδιακά, όμως, αρκετοί συγγραφείς επιχειρήσαν να συνδέσουν τις «κοσμοπόλεις» με τη λειτουργία των πολυεθνικών επιχειρήσεων, το νέο διεθνή καταμερισμό της εργασίας, τη συγκέντρωση των υπηρεσιών παραγωγού, την ανάπτυξη της πληροφορικής, την ανάπτυξη χρηματιστηριακών κέντρων, ακόμη και τη λειτουργία διεθνών πολιτικών οργανισμών (Beaverstock, Smith and Taylor 1999, Hall 2004). Υπ' αυτήν την έννοια, οι «πα-

γκοσμιούπολεις» της Sassen είναι μία υποκατηγορία των «κοσμοπόλεων» και σχετίζονται με μια ειδική θεώρηση που αναπτύχθηκε σε μια συγκριμένη περίοδο της σχετικής γραμματείας (Beaverstock, Smith and Taylor 1999).

Όπως, όμως, επισημαίνουν οι Beaverstock, Smith και Taylor (1999) και αποδέχεται ο ίδιος ο Hall (2004), το κοινό στοιχείο σε όλους τους ερευνητές μετά τη δεκαετία του 1980 είναι η απόπειρα να ιεραρχηθούν οι πόλεις με κριτήριο τη γεωοικονομική τους ισχύ στο παγκόσμιο σύστημα. Σήμερα η χρήση του όρου «κοσμόπολη» (World City) συνδέεται άμεσα με τις αλλαγές στην ιεραρχία των αστικών κέντρων που επιφέρει η παγκοσμιοποίηση, και ουσιαστικά έχει ενσωματώσει και τα χαρακτηριστικά των «παγκοσμιούπολεων» που είχε εντοπίσει η Sassen (1991). Λαμβάνοντας υπόψη τη σύγκλιση των θεωρητικών προσεγγίσεων και τον κοινό προβληματισμό γύρω από τις συνέπειες της παγκοσμιοποίησης εφεξής θα μεταφράζουμε στα Ελληνικά τον όρο «world cities» ως «παγκόσμιες πόλεις», διατηρώντας τον όρο «κοσμόπολη», όταν πρόκειται για αναφορές στα ιστορικά έργα των Geddes (1914) και Hall (1966), και τον όρο «παγκοσμιούπολη» για αναφορές στο έργο της Sassen.

Η παρούσα ενότητα του εγχειριδίου αποσκοπεί να σας βοηθήσει να κατανοήσετε ότι: α) Οι «παγκόσμιες πόλεις», παρά τις επιμέρους διαφορές στην ορολογία μεταξύ συγγραφέων, είναι ένας ειδικός τύπος μεγαλούπολης που δημιουργείται στα πλαίσια της παγκοσμιοποίησης. β) Η ιστορία της διαμόρφωσης της έννοιας αντανακλά τις προσπάθειες αποτύπωσης και ερμηνείας των μεταβολών που επέφερε η παγκοσμιοποίηση στην ιεραρχία των αστικών κέντρων. Οι σχετικές θεωρητικές απόπειρες ανέδειξαν πώς διασυνδέονται βασικές διαδικασίες αστικής ανάπτυξης και οργάνωσης με την παγκοσμιοποίηση, αλλά περιορίστηκαν σε ένα τύπο μεγαλουπόλεων, αγνοώντας τις επιπτώσεις της παγκοσμιοποίησης σε μια σειρά αστικών κέντρων που βρίσκονται έξω από την επικράτεια των αναπτυγμένων χωρών ή δεν ακολουθούν μια νεοφιλελεύθερη εκδοχή της παγκοσμιοποίησης. γ) Οι μέθοδοι εντοπισμού των «παγκόσμιων πόλεων» ποικίλλουν και τους έχει ασκηθεί κριτική στο βαθμό που χρησιμοποιούν κυρίως οικονομικά κριτήρια για να κατατάξουν τις πόλεις του πλανήτη, επιβάλλοντας έτσι μια ομοιόμορφη και αυστηρά ιεραρχική εικόνα για τα αστικά συστήματα και το μέλλον τους.

Οι «παγκόσμιες πόλεις», επομένως, είναι όρος που σήμερα χρησιμοποιείται **όχι** για να περιγράψει τις μεγαλύτερες πόλεις του κόσμου, αλλά για να εντοπιστούν τα κέντρα της παγκοσμιοποίησης στην οικονομία, στην τεχνολογία, στην πολιτική και στον πολιτισμό. Η παγκοσμιοποίηση των ανθρώπινων δραστηριοτήτων σε όλους αυτούς τομείς συνεπάγεται ότι δημιουργούνται δίκτυα ανταλλαγής εμπορευμάτων και χρήματος, πληροφοριών και γνώσεων, πληθυσμών και αξιών, μεταξύ απομακρυσμένων περιοχών που ανήκουν σε διαφορετικά κράτη. Πρέπει, επίσης, να τονιστεί ότι οι «παγκόσμιες πόλεις» είναι όρος που αναφέρεται στα κέντρα της παγκοσμιοποίησης **όχι** στις μεταβολές που σημειώνονται σε όλα τα αστικά κέντρα στα πλαίσια της παγκοσμιοποίησης. Το γεγονός ότι οι «παγκόσμιες πόλεις» αναφέρονται μόνο στα κέντρα της παγκοσμιοποίησης αποτελεί και τη βασική κριτική στις σχετικές προσπάθειες θεωρητικοποίησης. Παρ' ότι, όπως

θα εξηγήσουμε στη συνέχεια, οι ερευνητές εντοπίζουν επιμέρους κατηγορίες, οι «παγκόσμιες πόλεις» είναι ένας ειδικός τύπος πόλεων. Είναι εκείνες οι πόλεις που αποτελούν κόμβους στα παγκόσμια δίκτυα της οικονομίας, της τεχνολογίας, της πολιτικής και του πολιτισμού.

Προκειμένου να αναδείξουν ότι οι διαδικασίες της παγκοσμιοποίησης δεν αφορούν μόνο τις «παγκόσμιες πόλεις», διάφοροι ερευνητές έχουν προτείνει κι άλλους όρους, όπως «παγκοσμιοποιούμενες πόλεις» (Marcuse and Kempren 1988), όπου τονίζεται η συνύπαρξη παλαιών και νέων χαρακτηριστικών, «διεθνική αστικότητα» (Smith 2001), όπου υποδεικνύονται διάφορες βαθμίδες διεθνοποίησης και τονίζεται η σημασία των ανθρώπινων και πολιτισμικών ροών για τη σύσφιξη σχέσεων μεταξύ πόλεων, και «κανονικές πόλεις στην παγκόσμια οικονομία» (Robinson 2005), όπου έμφαση δίνεται στα αστικά κέντρα του αναπτυσσόμενου κόσμου.

Ο όρος «κοσμόπολη» (world city) διατυπώθηκε πρώτη φορά στο βιβλίο *Πόλεις σε εξέλιξη* (Geddes 1915), που αργότερα θεωρήθηκε κλασικό κείμενο στη γραμματεία του αστικού σχεδιασμού, από τον Patrick Geddes, Βρετανό με πολυσχιδή επιστημονική δράση που συνέβαλε στην ανάπτυξη του περιφερειακού σχεδιασμού στις ΗΠΑ και στην Ινδία. Το τρίτο κεφάλαιο του εν λόγω βιβλίου τιτλοφορείται χαρακτηριστικά «Κοσμοπόλεις και το άνοιγμα του ανταγωνισμού τους». Παρ' ότι ο Geddes δεν έδωσε έναν σαφή ορισμό τού τι είναι οι «κοσμοπόλεις», περιγράφει με εξαιρετική διορατικότητα ορισμένες διαδικασίες που ακόμη και σήμερα αποτελούν το επίκεντρο της θεωρητικής συζήτησης. Πρώτον, αναφέρεται σε ανταγωνισμό μεταξύ των πόλεων της Μεγάλης Βρετανίας, της Γαλλίας, της Γερμανίας και των ΗΠΑ. Δεύτερον, συνδέει τον ανταγωνισμό των πόλεων με τις μεταβολές που συντελούνται σε περιφερειακό επίπεδο και, ειδικότερα, διαβλέπει ότι στον ανταγωνισμό υπερτερούν οι «πόλεις-περιφέρειες» (city-regions), δηλαδή εκείνες οι πόλεις που επεκτείνονται ταχύτατα απορροφώντας χάρη στις μεταφορές και τις τεχνολογίες την ύπαιθρο και τους μικρότερους οικισμούς σε ένα ενιαίο συγκρότημα.

Ο όρος «κοσμοπόλεις» («world cities») ξαναχρησιμοποιήθηκε το 1966 από τον Peter Hall. Σύμφωνα με τον ορισμό που έδωσε ο Hall (1966, 1984) οι «κοσμοπόλεις» είναι κέντρα πολιτικής εξουσίας, εθνικής και υπερεθνικής, κέντρα εθνικού και διεθνούς εμπορίου, κέντρα τραπεζικών, ασφαλιστικών και χρηματοοικονομικών υπηρεσιών, κέντρα παντοειδούς επαγγελματικής δραστηριότητας (ιατρικής, νομικής, εκπαίδευσης και τεχνολογίας), κέντρα συλλογής και διάδοσης πληροφοριών μέσω των ΜΜΕ, κέντρα επιδεικτικής κατανάλωσης, τέχνης, πολιτισμού και διασκέδασης.

Ωστόσο, τα κυρίαρχα ρεύματα της αστικής γεωγραφίας εξακολούθησαν να έχουν εθνοκεντρικό προσανατολισμό μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1980. Η μελέτη των αστικών συστημάτων και των ιεραρχιών με βάση ποσοτικά μοντέλα περιοριζόταν στην εθνική κλίμακα. Οι παγκόσμιες οικονομικές κρίσεις και κυρίως οι αναδιαρθρώσεις που ακολούθησαν στα μητροπολιτικά κέντρα των αναπτυσσόμενων χωρών ώθησαν τους αστικούς γεωγράφους και κοινωνιολόγους να

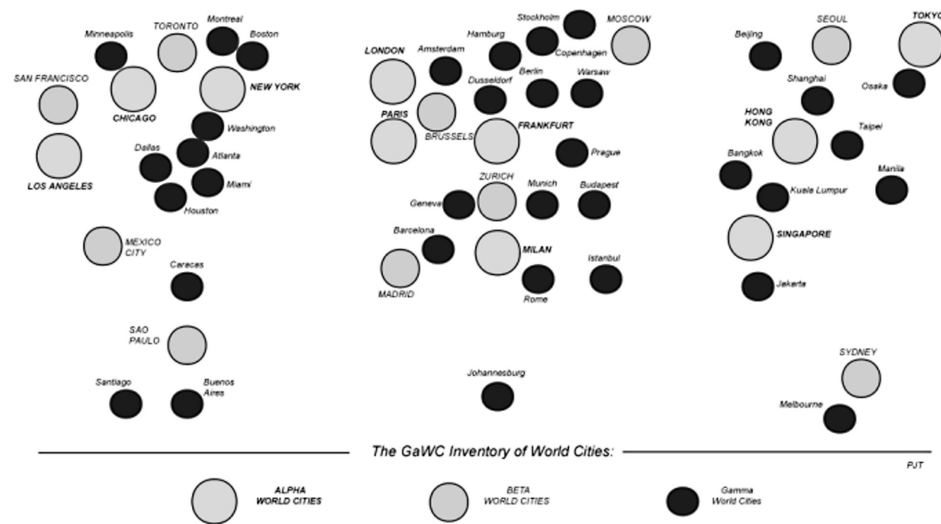
ασχοληθούν με τα έργα των Wallerstein, Samir Amin και Braudel (Brenner and Keil 2006). Σημαντική πηγή για τις νέες θεωρητικοποιήσεις αποτέλεσαν, επίσης, τα κείμενα του Lefebvre, του Harvey και του Castells, που στη δεκαετία του 1970 αντιμετώπιζαν τις αστικές και περιφερειακές ανισότητες ως επιμέρους συνιστώσες της άνισης ανάπτυξης (Κουρλιούρος 2001).

Οι πρώτες υποθέσεις για το σχηματισμό και το ρόλο των παγκόσμιων πόλεων, όπως τις αναγνωρίζουμε σήμερα, διατυπώθηκαν στα έργα των Cohen (1981) και Friedman και Wolff (1982), τροφοδοτώντας μια σειρά κριτικών ερευνών πολιτικο-οικονομικής κατεύθυνσης. Η νέα αφηγηρία της ανάλυσης ήταν ότι οι πόλεις είναι συνδεδεμένες σε ένα ιεραρχικό παγκόσμιο σύστημα που κυριαρχείται από τη λογική του ανταγωνιστικού καπιταλισμού. Ο John Friedmann (1986) πρώτος υποστήριξε ότι διαμορφώνεται μια παγκόσμια ιεραρχία πόλεων στην κορυφή της οποίας βρίσκονται το Λονδίνο, η Νέα Υόρκη και το Τόκιο ως παγκόσμιες χρηματιστικές συναρθρώσεις. Το 1991 η Sassen επικεντρώθηκε στην οικονομική και κοινωνική δομή των τριών αυτών πόλεων ονομάζοντάς τις «*Global Cities*», ενώ οι Mollenkopf και Castells (1991) έδωσαν έμφαση στο ρόλο των νέων τεχνολογιών και της πληροφορικής για τις νέες οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες που εμφανίστηκαν σε αυτές.

Από εμπειρική σκοπιά, μπορεί κανείς να διακρίνει μια ιδιότυπη επανάληψη ποσοτικής διερεύνησης των αστικών συστημάτων. Στη θέση των ποσοτικών μοντέλων που επιχειρούσαν να αποτυπώσουν τους «κεντρικούς τόπους», τους «κύκλους ζωής» ή τις «οικιστικές ιεραρχίες» στα εθνικά δίκτυα (βλ. σχετικά μοντέλα στο Λεοντίδου 2005/07: 130-146) εμφανίστηκαν σύνθετες ιεραρχικές ταξινομήσεις με βάση δεδομένα που αφορούσαν επιλεκτικά 100 έως 300 μεγάλες πόλεις του πλανήτη. Στο πρώτο κύμα ερευνών στη δεκαετία του 1980 οι πόλεις ιεραρχούνταν σύμφωνα με τις αποφάσεις χωροθέτησης των επιτελικών λειτουργιών των πολυεθνικών επιχειρήσεων στις αναπτυγμένες χώρες. Σταδιακά οι ερευνητές επεκτάθηκαν στις αλλαγές του διεθνούς καταμερισμού της εργασίας που επέφερε η δράση των πολυεθνικών και σε άλλες χώρες. Σε αρκετές μελέτες όπως αυτή της Sassen (1991), βασικό κριτήριο ταξινόμησης αποτελεί η διεθνοποίηση και η συγκέντρωση υπηρεσιών παραγωγού και χρηματοοικονομικών υπηρεσιών.

Στις πλέον πρόσφατες μελέτες εμφανίζονται δυο καινοτομίες (Beaverstock, Taylor και Smith 1999, Taylor 2005). Η πρώτη καινοτομία αφορά στην απόπειρα μέτρησης των ροών και των δικτυώσεων μεταξύ πόλεων κι όχι απλώς των συγκεντρώσεων σε κάθε πόλη ξεχωριστά. Η δεύτερη καινοτομία αφορά στην απόπειρα επέκτασης των κριτηρίων στη σφαίρα του πολιτισμού, της πολιτικής, και της κοινωνικής ζωής. Οι καινοτομικές αυτές μέθοδοι σχεδιάστηκαν στο ερευνητικό κέντρο GaWC (Globalization and World Cities Study Group and Network) που έχει έδρα στο πανεπιστήμιο του Loughborough. Σε μία από τις πιο γνωστές ταξινομήσεις (Beaverstock, Taylor και Smith 1999) οι πόλεις ταξινομούνται σε τρία επίπεδα: Α (πλήρεις παγκόσμιες πόλεις υπηρεσιών), Β (μεγάλες παγκόσμιες πόλεις), C (δευτερεύουσες παγκόσμιες πόλεις). Η ταξινόμηση αυτή παρουσιάζεται στο Σχήμα 6.1.

Σχήμα 6.1: Ταξινόμηση των Κοσμοπόλεων σύμφωνα με το GaWC

Πηγή: <http://www.lboro.ac.uk/gawc/citymap.html>

Μπορεί να παρατηρήσει κανείς ότι οι καινοτομίες αυτές αποτελούν προσπάθεια απάντησης σε ορισμένες από τις κριτικές που έχουν ασκηθεί στη θεωρία για τον οικονομισμό της και την παράβλεψη σημαντικών πόλεων που βρίσκονται έξω από την επικράτεια των αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών. Το αποτέλεσμα, όμως, των καινοτόμων αυτών μεθόδων δεν απαντά πειστικά στις κριτικές. Για παράδειγμα, στο Σχήμα 6.6.1 δεν εμφανίζονται ιστορικές πόλεις σε κάθε ήπειρο. Είναι χαρακτηριστική η απουσία αστικών κέντρων της Βόρειας Αφρικής, της Μέσης Ανατολής (Κάιρο, Αλεξάνδρεια, Αλγέρι, Τύνιδα, Ιερουσαλήμ, Δαμασκός, Βαγδάτη) και της Ασίας (π.χ. Νέο Δελχί, Βομβάη στην Ινδία). Αξίζει, ακριβώς στο σημείο αυτό, να σημειωθεί ότι πολλές από αυτές τις πόλεις είτε αποτελούσαν κέντρα των ευρωπαϊκών αποικιών είτε βρίσκονται σήμερα στο επίκεντρο νέων ιμπεριαλιστικών στρατηγικών. Αποτελεί παράδοξο ότι στο παραπάνω σχήμα δεν εμφανίζονται πόλεις, όπως η Δαμασκός ή η Βαγδάτη, των οποίων οι κάτοικοι βιώνουν τις συνθήκες της παγκοσμιοποίησης εντονότερα ίσως από τους κατοίκους ευρωπαϊκών πόλεων, όπως οι Βρυξέλλες ή η Φρανκφούρτη, ή αμερικανικών πόλεων, όπως το Ντάλας ή το Χιούστον.

Επιπλέον και οι νεότερες μέθοδοι εντοπισμού των παγκόσμιων πόλεων διέπονται από μια ιεραρχική αντίληψη και προϋποθέτουν ότι βασική στρατηγική ανάπτυξης των πόλεων είναι η επιδίωξη της «κεντρικότητας». Από αυτή την άποψη, η καταγραφή των παγκόσμιων πόλεων δεν συμβάλλει ούτε στην ανάλυση των διαδικασιών της άνισης ανάπτυξης ούτε στη διαμόρφωση πολιτικών για την αντιμετώπισή τους. Το αντίθετο μάλιστα, ενδέχεται να εξωθεί στην αναπαραγωγή χωρικών ανισοτήτων και ιεραρχιών, εφόσον ως στόχος κάθε πόλης ξεχωριστά τίθεται η επιδίωξη της κεντρικότητας και ο ανταγωνισμός με άλλες πόλεις (βλ. ακόλουθη ενότητα 6.6.2).

6.6.2 Επιχειρηματική πόλη, ανταγωνισμός και αστική διακυβέρνηση

Η θεωρητική αντιπαράθεση γύρω από τις «παγκόσμιες πόλεις» ανέδειξε, μεταξύ άλλων, δύο σημαντικά ζητήματα για το νέο οικονομικό και πολιτικό ρόλο των πόλεων. Πρώτον, ότι η αστική ανάπτυξη εξαρτάται όχι μόνο από οικονομικούς αλλά και από πολιτικούς και ιδεολογικούς ή ευρύτερα πολιτιστικούς παράγοντες. Οι ανισότητες μεταξύ των πόλεων δημιουργούνται από τις διαφορές στην ικανότητά τους να ανταγωνίζονται στην παραγωγή και διάθεση υπηρεσιών γνώσης και πολιτιστικών αγαθών και να αξιοποιούν συμβολικό κεφάλαιο που διαθέτουν. Δεύτερον, ότι οι νέες μορφές της άνησης ανάπτυξης εξαρτώνται από τις διασυνδέσεις των θεσμών και τις αλληλεπιδράσεις των δρώντων ανάμεσα σε διαφορετικές κλίμακες: παγκόσμια, εθνική, περιφερειακή, αστική ή ακόμη και ενδοαστική. Όταν οι διασυνδέσεις αυτές αφορούν την άμεση συσχέτιση της παγκόσμιας και τοπικής κλίμακας αποδίδονται από όρους όπως «παγκόσμιο-τοπικό πλέγμα» (global-local nexus) ή «παγκοσμιοτοπικοποίηση» (glocalization) (Swyngedow 1992). Συχνότερα, όμως, οι διασυνδέσεις είναι ακόμη συνθετότερες, και για αυτό μιλάμε για «πολυεπίπεδες» ή «διακλιμακωτές» (interscalar) δραστηριότητες, θεσμούς και πρακτικές. Στην παρούσα ενότητα θα προσπαθήσουμε να εξηγήσουμε πώς οι στρατηγικές αστικής και περιφερειακής ανάπτυξης στην Ευρώπης σταδιακά υιοθετούν μια λογική ανταγωνισμού όπως επισημαίνεται από τη Λεοντίδου (2005/07). Στο κεφάλαιο 7.5 αναπτύσσεται το παράδειγμα της επιχειρηματικής πόλης προκειμένου να καταδειχθεί με ποιο τρόπο η λογική του ανταγωνισμού καθοδηγεί τις στρατηγικές της ανάπτυξης των περιφερειών και των πόλεων. Η λογική αυτή είναι έκδηλη σε πολλές πόλεις μεσαίου ή μεγάλου μεγέθους και όχι μόνο στις «παγκόσμιες πόλεις».

Συνοδευτικό βιβλίο 1

Διαβάστε στο ΣΒ1 το κεφάλαιο 7.5, σελ. 270-274.

Στη φορντιστική περίοδο, η «πόλη της διαχείρισης» ήταν εκείνη όπου το οικονομικό πλεόνασμα κατευθυνόταν σε βιομηχανικές και κοινωνικές υποδομές, σε κοινωνικές κατοικίες, κοινωνικές υπηρεσίες, επιδόματα και παροχές στους οικονομικά ασθενέστερους (Harvey 1989). Η χρηματοδότηση τέτοιων υποδομών και παροχών γινόταν μέσα από δημόσιους διαύλους καθώς οι μηχανισμοί εκπροσώπησης στηρίζονταν στην καθολική ψηφοφορία με τη μεσολάβηση του κομματικού συστήματος και οι υπηρεσίες της τοπικής αυτοδιοίκησης ήταν γραφειοκρατικά οργανωμένες. Η συγκέντρωση των βιομηχανιών δημιουργούσε χωρικές ανισότητες, αλλά οι βιομηχανικές πόλεις ήταν ταυτόχρονα και όχημα ανάπτυξης της εθνικής οικονομίας.

Στις μεσογειακές και νοτιοευρωπαϊκές πόλεις η αστική διαχείριση αποτελού-

σε εξαιρετικά περιορισμένο φαινόμενο. Ο αυταρχισμός και οι πελατειακές σχέσεις αποτελούσαν το κύριο χαρακτηριστικό της τοπικής αυτοδιοίκησης, ενώ η κοινωνική αναπαραγωγή στηριζόταν στην οικογένεια και σε συγγενικά δίκτυα. Οι κυβερνήσεις προμηθοτούσαν τις βιομηχανικές συγκεντρώσεις σε μεγάλα αστικά κέντρα, αλλά η κατανομή των πόρων σε επιμέρους δήμους γινόταν με πολιτικά κριτήρια, συνήθως υπό τον ασφυκτικό έλεγχο της κεντρικής διοίκησης. Ταυτόχρονα οι άτυπες σχέσεις στη μικρή μεταποιητική παραγωγή και στις κατασκευές συνέβαλαν στη διάχυση της μεταποιητικών μονάδων στον αστικό ιστό και στους εργατικούς οικισμούς στις περιφέρειες των μεγάλων πόλεων (βλ. Leontidou 1990).

Το πέρασμα στο μετα-φορντισμό σηματοδοτεί μια αλλαγή για την τοπική αυτοδιοίκηση, όπου ασκείται πλέον σύμφωνα με τις βασικές αρχές της «διακυβέρνησης». Μιλάμε για αστική διακυβέρνηση καθώς η συγκέντρωση της πολιτικής εξουσίας και η δυνατότητα λήψης αποφάσεων δεν περιορίζεται στα δημοκρατικά εκλεγμένα όργανα, αλλά διαχέεται και σε ιδιωτικούς φορείς. Επιπλέον, οι αστικές υποδομές δεν χρηματοδοτούνται μόνο από το δημόσιο ούτε κατασκευάζονται από αυτό. Συνήθως μεσολαβούν μικτά χρηματοδοτικά σχήματα, τις κατασκευές αναλαμβάνουν ιδιώτες που τις διαθέτουν στη συνέχεια σε συναφείς αγορές.

Οι πόλεις επιζητούν την προσέλκυση κεφαλαίων και την κεντρικότητα: αυτό αποτελεί τον πυρήνα της στρατηγικής της επιχειρηματικής πόλης. Σε ιδεολογικό επίπεδο η πόλη νοείται η ίδια ως μια επιχείρηση που έχει να ανταγωνιστεί άλλες πόλεις-επιχειρήσεις για την προσέλκυση πελατών και κεφαλαίων που παρουσιάζουν υψηλή κινητικότητα και, ταυτόχρονα, προωθεί την εικόνα της ως προϊόντος ή εμπορεύματος. Επομένως, η «αστική διακυβέρνηση» είναι το θεσμικό πλέγμα μέσα στο οποίο οι επιμέρους φορείς αναλαμβάνουν την υλοποίηση της «επιχειρηματικής πόλης», δηλαδή αποφασίζουν και εφαρμόζουν την αξιοποίηση περιουσιακών στοιχείων, δημόσιων χώρων και ακινήτων, τη χρηματοδότηση υποδομών ή την ανάπτυξη συνεργασιών. Στο σημείο αυτό αξίζει να διευκρινιστεί ότι στο θεσμικό αυτό πλέγμα μπορούν να αναπτυχθούν διαφορετικές στρατηγικές: νεοφιλελεύθερης αναδίπλωσης του κράτους και απορρύθμισης, νεοφιλελεύθερης επαναρρύθμισης με τη δημιουργία μικτών σχημάτων ιδιωτικοποίησης, νέο-κρατικού ελέγχου επί των νέων οικονομικών δραστηριοτήτων και της τοπικής αυτοδιοίκησης, νεοκοινοτιστικής προώθησης συνεργατικών επιχειρήσεων και συνεταιρισμών, κ.ο.κ. (βλ. Jessop 1999, Brenner 1998).

Η μετάβαση στη «διακυβέρνηση» δεν ισοδυναμεί με απόλυτη εξαφάνιση των θεσμών του εθνικού κράτους και της αστικής διοίκησης που είχαν διαμορφωθεί σε προηγούμενες ιστορικές περιόδους (Brenner 1998, Jessop 1999, Sassen 2000, Swyngedow 1992 για διαφορετικές προσεγγίσεις που συγκλίνουν στο πιο πάνω συμπέρασμα). Το εθνικό κράτος δεν εξαφανίζεται, αλλά αποκτά νέο στρατηγικό και μεσολαβητικό ρόλο και αναδιατάσσει τη χωρική εξουσία του. Το πολιτικο-οικονομικό σύστημα γίνεται πιο «πολεοκεντρικό», αλλά σε αυτό συμβάλλουν και οι επιλογές των εθνικών κυβερνήσεων. Ταυτόχρονα, οι τόποι και οι κουλτούρες τους δεν υποτάσσονται σε ένα αφηρημένο χώρο ροών που καθορίζεται μόνο από

τις κινήσεις κεφαλαίων. Το αντίθετο η ιστορία των τοπικών θεσμών και αντιλήψεων καθορίζει το μίγμα των αστικών πολιτικών.

Το κείμενο της Sassen, στο πλαίσιο, υπογραμμίζει τη μεταβολή του ρόλου των κρατών στο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον.

Πλαίσιο 6.5

Η παγκόσμια οικονομία χρειάζεται να παράγει, να αναπαράγεται, να εξυπηρετείται, και να χρηματοδοτείται. Δεν μπορεί να θεωρηθεί ως δεδομένο ή απλά ως αποτέλεσμα της λειτουργίας των πολυεθνικών εταιρειών και των χρηματοοικονομικών αγορών. Χρειάζεται να εξασφαλιστεί η ύπαρξη ενός συνόλου από εξαιρετικά εξειδικευμένες λειτουργίες. Οι λειτουργίες αυτές είναι τόσο εξειδικευμένες που δεν μπορούν να περιοριστούν στα επιτελεία των πολυεθνικών εταιρειών. [...]

Η παγκόσμια οικονομία υλοποιείται στην επικράτεια εθνικών κρατών. Η τοπογραφία της μετακινείται από τον ψηφιακό χώρο σε εθνικά εδάφη και αντίστροφα. Η κινητικότητα αυτή προϋποθέτει ένα σύνολο διακανονισμών που δεν μεταβάλλουν τα σύνορα των εθνικών κρατών αλλά μεταβάλλουν τους θεσμούς με τους οποίους το κράτος ασκεί την εδαφική κυριαρχία του.

Sassen S., 2000: 372-393 (μτφρ. Β. Αράπογλου).

Τα βασικά **χαρακτηριστικά της στρατηγικής των επιχειρηματικών πόλεων** μπορούν να συνοψιστούν στα εξής:

- 1) Οι φορείς σχεδιασμού και προώθησης της ιδέας της «επιχειρηματικής πόλης» αναπτύσσουν έναν ή περισσότερους «λόγους» (discourses) για τα «πλεονεκτήματα» που η στρατηγική αυτή προσφέρει και τις «αδυναμίες» που θα θεραπεύσει σε μία συγκεκριμένη πόλη.
- 2) Το αστικό περιβάλλον μετασχηματίζεται. Παράγονται νέα τοπία με έμφαση στην αρχιτεκτονική σύνθεση (design) και στον τεχνολογικό τους εξοπλισμό ώστε να ανταποκρίνονται στις διαφοροποιούμενες ανάγκες ενός μετακινούμενου διεθνούς καταναλωτικού κοινού: τεχνολογικά πάρκα, περιοχές ανάπτυξης, αθλητικές και πολιτιστικές εγκαταστάσεις διεθνούς εμβέλειας, θεματικά πάρκα, κινηματογραφικά studio, κ.ο.κ.
- 3) Τα νέα αστικά τοπία προωθούνται σε εξειδικευμένες καταναλωτικές ομάδες ή επιχειρήσεις με την προβολή των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους που προσδιορίζουν μέρος από την «ταυτότητα» της πόλης: διαφημιστικές εκστρατείες, πολιτιστικά θεάματα, εκθέσεις, συνέδρια κ.ο.κ.
- 4) Αναπτύσσονται οικονομικές δραστηριότητες σε έναν ή περισσότερους από τους τομείς εξειδικευμένων υπηρεσιών: χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες, υπηρεσίες προς επιχειρήσεις, πληροφορική, διαφοροποιημένος τουρισμός.
- 5) Αναζητούνται νέες πηγές χρηματοδότησης και υιοθετούνται νέοι τρόποι πα-

ραγωγής και διάθεσης του δομημένου περιβάλλοντος: ευρωπαϊκά προγράμματα, διεθνής χρηματοδότηση, όμιλοι εκμετάλλευσης ακινήτων, κ.ο.κ..

6) Δημιουργούνται υποδομές τηλεπικοινωνιών και μεταφορών που επιτρέπουν τη σύνδεση της πόλης με άλλες περιοχές: διεθνή αεροδρόμια και λιμάνια, αυτοκινητόδρομοι ταχείας κυκλοφορίας, δίκτυα wi-fi κ.λπ.

7) Αναπτύσσονται συνεργασίες με άλλες πόλεις: διασυνοριακές συνεργασίες, συνεργασίες στον ψηφιακό χώρο, θεματικές ή κλαδικές συνεργασίες, όπως αθλητικές διοργανώσεις ή πολιτιστικές εκθέσεις, συνεργασίες για τη δημιουργία «διαδρομών ανάπτυξης» που συνδέουν περισσότερες από μία περιοχές μέσω μεταφορικών δικτύων κ.ο.κ.

8) Επικρατούν αναστοχαστικοί θεσμοί και δρώντες, δηλαδή οι εμπλεκόμενοι στη διαμόρφωση και στην εφαρμογή των στρατηγικών ανάπτυξης διαθέτουν ικανότητες σχεδιασμού και επικοινωνίας, ώστε να συμβάλλουν στην παραγωγή προϊόντων υψηλής συμβολικής και αισθητικής αξίας, στην ανάπτυξη συνεργασιών και στην αντιμετώπιση της αβεβαιότητας μακροπρόθεσμων επενδύσεων και καινοτόμων σχεδίων. Η προσέλευση εκπαιδευμένου εργατικού δυναμικού, η συνεργατική κουλτούρα, οι θεσμοί διαφάνειας και ποιοτικού ελέγχου είναι μερικοί από τους τρόπους διασφάλισης της αναστοχαστικότητας.

Αρκετοί συγγραφείς μιλούν για τον τρόπο «ενθήςκευσης» των νέων οικονομικών και πολιτικών συστημάτων στο αστικό περιβάλλον (Brenner 1998, Sassen 2000, για την έννοια της «ενθήςκευσης» βλ. Λεοντίδου 2005/07: 294-295). Ιδιαίτερα στις πόλεις του Ευρωπαϊκού Νότου χρειάζεται να αναγνωρίζονται προνεωτερικές ή παραδοσιακές σχέσεις στις οποίες «ενθηκεύονται» οι νέοι θεσμοί (Leontidou 1993). Είναι δηλαδή πιθανό οι αρχές της επιχειρηματικής πόλης να συνδυάζονται με πελατειακές ή αυταρχικές πρακτικές, όπως άλλωστε επισημαίνει ο Michael Dear (2002) για τις ιταλικές πόλεις. Για παράδειγμα, η διάθεση δημόσιας κτηματικής περιουσίας σε έναν διεθνή όμιλο τουριστικών επιχειρήσεων μπορεί να χρειάζεται τη διαμεσολάβηση κομματικών φίλων ή παραγόντων.

Η Sassen (1991), επίσης, αναφέρεται σε «ρήγματα» ή «ασυνέχειες» που επέρχονται στο υπάρχον θεσμικό πλαίσιο. Αναφέρει για παράδειγμα τις άτυπες σχέσεις των μικρών βιοτεχνιών ενδύματος και των υπεργολαβιών στη Νέα Υόρκη, που αποτελούν τρόπο παράκαμψης της εργατικής νομοθεσίας. Ενώ, όμως, οι άτυπες οικονομικές σχέσεις αναδύονται με το μετα-φορντισμό στις βορειοαμερικανικές και βορειοευρωπαϊκές πόλεις (δημιουργώντας τα «ρήγματα» στα οποία αναφέρεται η Sassen), αποτελούσαν ήδη από το Μεσοπόλεμο βασικό χαρακτηριστικό των νοτιοευρωπαϊκών πόλεων (βλ. Λεοντίδου 2005/07: 268-269).

Ορισμένοι συγγραφείς επισημαίνουν ότι η στρατηγική της «επιχειρηματικής πόλης» δεν μπορεί να περιορίζεται στην προώθηση της εικόνας της πόλης επειδή η νέα οικονομία της ψηφιακής τεχνολογίας και των πολιτιστικών βιομηχανιών, στις οποίες στηρίζονται οι επιχειρηματικές πόλεις, έχει ως βασικά συστατικά την αναστοχαστικότητα, τη γνώση και την επικοινωνία (Jessop and Su, Lash and Urry 1994). Υπάρχουν, δηλαδή, όρια στη δύναμη της εμπορευματοποίησης της εικόνας

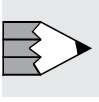
και στην αισθητικοποίηση της πόλης, όρια που είναι εγγενή στην διυποκειμενική παραγωγή του νοήματος και της αισθητικής απόλαυσης. Στην επιχειρηματική πόλη δεν μπορούν να πωλούνται «φύκια για μεταξωτές κορδέλες». Ίσως η διαφορά της «εμπορικής πονηρίας» από την «αναστοχαστικότητα» είναι ότι η δεύτερη έχει ένα έντονο ερμηνευτικό-επικοινωνιακό χαρακτήρα (Lash and Urry 1994), δηλαδή επιδιώκει το μοίρασμα της απόλαυσης και την αμοιβαία (έστω και ασύμμετρη) κατασκευή νοήματος, ενώ η πρώτη έχει έντονο υπολογιστικό χαρακτήρα.

Οι Ολυμπιακοί Αγώνες του 2004 στην Αθήνα αποτέλεσαν τη βάση για την ανάπτυξη επιχειρημάτων περί «επιχειρηματικής πόλης», «ανταγωνιστικότητας» και «αναβάθμισης» της στην παγκόσμια ιεραρχία των πόλεων. Έχει επισημανθεί ότι τα περισσότερα από τα χρηματοδοτούμενα έργα σχετίζονταν με την αισθητική των υπαίθριων χώρων και τη διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς, ήταν αποσπασματικά και διασπαρμένα χωρίς να εξυπηρετούν ένα ενιαίο σχέδιο ανάπτυξης, και περιορίστηκαν σε μεγάλες κυρίως παρεμβάσεις με διεθνείς διαγωνισμούς και αναθέσεις (Beriatos and Gospodini 2004). Σε πρόσφατο άρθρο ο Afouxenidis (2006) συνοψίζει κριτικά τις ιδεολογικές παραμέτρους της διοργάνωσης των αγώνων και τις επιπτώσεις τους στην πόλη. Επισημαίνει ότι οι λιγοστές φωνές κριτικής αποσιωπήθηκαν και στο δημόσιο λόγο κυριάρχησαν τα επιχειρήματα περί προσέλκυσης επενδύσεων και μετασχηματισμού της Αθήνας σε διεθνή τουριστικό πόλο. Παρά τις αρχικές δηλώσεις για την πολιτιστική αναβάθμιση της πόλης, τελικά επικράτησε το εθνικιστικό πνεύμα της επιστροφής των αγώνων στη γενέθλια γη. Εύστοχα σχολιάζει ότι η πλειονότητα των κατοίκων αποδέχτηκε ότι η ολυμπιακή κουλτούρα θα μπορούσε να πουληθεί στη διεθνή κοινότητα, ενώ, στην πραγματικότητα, η διεθνής κοινότητα πούλησε τους αγώνες στην πόλη. Ο ίδιος ισχυρίζεται ότι η ταύτιση των κατοίκων με την εικόνα της πόλης ως εμπορεύματος αποτέλεσε εφήμερη διαφυγή από την καθημερινότητα και την αποξένωση, γεμίζοντας το αίσθημα κενού που αισθάνεται ο καταναλωτής. Στην περίπτωση αυτή η Αθήνα υποδεικνύει ότι δεν υπάρχει διαφορά ανάμεσα στην εικόνα και στο πραγματικό. Ο σχετικός διάλογος συνεχίζεται και σήμερα με αναφορά στην αξιοποίηση της κληρονομιάς των Ολυμπιακών αγώνων.

Δραστηριότητα 6.1

Παρατηρήστε το Χάρτη 28 στη σελίδα 271 στο ΣΒ 1. Οι διάδρομοι ανάπτυξης και οι περιοχές που θα αποτελούν το κέντρο και την περιφέρεια της Ευρώπης ορίζονται ανάλογα με το πώς θα συνδέονται οι πόλεις που ονομάζονται στο χάρτη. Α) Σημειώστε ποιες χώρες που γειτνιάζουν με την Ελλάδα δεν βρίσκονται σε κάποιον από τους δύο αναπτυξιακούς διαδρόμους που απεικονίζονται στο Χάρτη, Β) Ποιες από αυτές τις χώρες είναι νέα μέλη της ΕΕ; Γ) Σχολιάστε την ακόλουθη θέση: «Η ανάπτυξη συνεργασιών μεταξύ των πόλεων της Νοτιο-Ανατολικής Ευρώπης χωρίς τη μεσολάβηση των εθνικών κρατών ή της Ευρωπαϊκής Ένωσης θα μπορούσε να αναβαθμίσει τη θέση τους στην ιεραρχία του αστικού συστήματος της Ευρώπης».

Δραστηριότητα 6.2

Στο Σχήμα 6.6.1 παρουσιάζεται η ταξινόμηση των Παγκόσμιων Πόλεων σύμφωνα με ειδικό ερευνητικό κέντρο GaWC του Πανεπιστημίου του Loughborough. Οι πόλεις έχουν ταξινομηθεί σε τρία επίπεδα A, B, και C (βλ. παραπάνω). 1) Σημειώστε σε ένα ξεχωριστό φύλλο τις ευρωπαϊκές πόλεις ανάλογα με το επίπεδο στο οποίο έχουν ταξινομηθεί, 2) Να αναζητήσετε στο Σχήμα 4.6.1 την Αθήνα. Σχολιάστε την ταξινόμησή της στο εν λόγω Σχήμα.